

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) Anabilim DALI

İLİ BÖLGESİ ve TARANÇILER

(17.-20. YÜZYILLAR)

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan: MAIMAITIALI MAIMAITIMING

ANKARA-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) Anabilim DALI

İLİ BÖLGESİ ve TARANÇİLER
(17.-20. YÜZYILLAR)

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan: MAIMAITIALI MAIMAITIMING

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Üçler BULDUK

ANKARA-2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İLİ BÖLGESİ ve TARANÇİLER
(17.-20. YÜZYILLAR)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Üçler BULDUK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ

Prof. Dr. Konuralp ERCİLAŞUN

.....

.....

.....

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi.....2017.06.30

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../.....)

Öğrencinin

Tezi Hazırlayan

Adı ve Soyadı

İmzası

KISALTMALAR

a g	Aynı eser
a g e	Adı geçen eser
a g m	Adı geçen makale
a g md	Adı geçen madde
Bkz.	Bakınız
b.t.y	Basım tarihi yok
c.	Cilt
çev.	Çeviren
Ed	Editör
Haz.	Hazırlayan
M.Ö	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	3
İli Bölgesi ve Tarançi Adı.....	3
<i>Tarihten Cungarlara Kadar İli Bölgesi</i>	3
<i>Yarkent Hanlığı(1514-1678)</i>	11
<i>Tarançi (Tariyaçin) Adının Kökeni</i>	14
I. BÖLÜM.....	22
17.YÜZYILDAN 20.YÜZYILA KADAR TARANÇİLERİN SİYASÎ TARİHİ	22
<i>Cungar Hanlığı</i>	23
<i>Galdan Han'ın Türkistan Seferleri ve İlk Tarançilerin Ortaya Çıkışı</i>	27
<i>Cungar Hanlığının Yıkılması ve Tarançilerin Sonu</i>	30
<i>Mançular ve Çing Hanedanlığı</i>	35
<i>Çing Hanedanlığının Doğu Türkistan'ı İstila Etmesi</i>	40
<i>İkinci Tarançi Toplumunun Ortaya Çıkması</i>	44
<i>İsyan Öncesi Tarançilerin Durumu</i>	48
<i>İli Bölgesindeki Dunganlar</i>	50
<i>Tarançi-Dungan İsyanı</i>	55
<i>Gulca Sultanlığı (İli Sultanlığı)</i>	56
<i>Gulca Sultanlığı'nın Yıkılması</i>	57
<i>Kaşgar Hânlığının İli Sultanlığı İle Olan İlişkisi</i>	59
<i>İli'nin Tekrar Çin'in Eline Geçmesi ve Tarançilerin Yedisu'ya Göç Etmeleri</i>	63
<i>Doğu Türkistan'da Milli Uyanış Hareketlerinin Başlaması</i>	65
<i>20. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Türkistan'daki Gelişmeler</i>	66
II. BÖLÜM.....	79
TARANÇİLERİN İDARİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATLA	79
<i>Cungarlar Döneminde Tarançilerin Sosyal Hayatı</i>	80
<i>Çing Hanedanlığı Döneminde Tarançilerin Yerleştirilme Politikası</i>	86
<i>Çing Hanedanlığı Döneminde İli Bölgesindeki İdari Yapılanma</i>	90

<i>Çing Hanedanlığı Döneminde Tarançilerin Vergi Sistemi</i>	98
<i>Çing Hanedanlığı Döneminde Tarançilerin Sosyal Hayatı</i>	101
<i>Çin'in Doğu Türkistan Politikasının Değişmesi ve İli'nin Ruslar Açısından Joepolitik Önemi</i>	108
<i>Yedisu Tarançileri ve Yenileşme Hareketleri</i>	112
<i>Uygur Kimliği ve Tarançi Kimliği</i>	114
SONUÇ	119
KAYNAKÇA	124
ÖZET	131
ABSTRACT	132

ÖNSÖZ

İli bölgesi ve bu bölgedeki Tarançilerin Tarihi, Türk Tarihi'nde az bilinir ve karmaşık bir safhayı teşkil eder. Üzerinde çok az çalışmanın yapıldığı bu konu hakkında Türkiye'de sadece Bartold'un MEB'nin İslam Ansiklopedisi'ne yazan Tarançi maddesindeki kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Dünya genelinde ise sadece Rus, Japon ve Çinli araştırmacıların çok az ilgisine mazhar olan bir çalışma alanıdır. Tarançi Tarihi'nin gizli kalan yönleri, komşu kavim ve toplulukların bilinen tarihiyle ancak tamamlanır. Bu yüzden Cungarların, Mançuların, Dunganların ilgili bölgeyle alakalı olan tarihine de değinmek zorunda kaldık. Ancak bu komşu kavimlerden bazıları Tarançilere düşman oldukları için Tarançiler hakkında daha çok taraflı ve olumsuz bilgiler yazmışlardır.

Tarançilerin Tarihi'ni incelerken daha çok birinci el kaynaklardan yararlanmaya ve telif eserlerden mümkün olduğunca az faydalanmaya özen gösterdik. Bu birinci el kaynakların tamamı Çince veya Uygur Türkçesi ile yazılmıştır. Çince'ye veya Türkçe'ye çevrilmemiş Rusça kaynaklardan ise yeterince yararlanamadık. Bazı birbirini tekrar eden telif eserleri ise sadece Kaynakça'da belirtmekle yetindik. Tarançi Tarihi hakkında Çin Kaynaklarından sonra en önemli eser olan Nezer Hoca Abdüssametov'un Şura Dergisi'ne yazdığı makalelerden mümkün olduğunca faydalanarak Tarançi tarihine bir temel oluşturduk.

Şahıs, yer ve eser adlarını mümkün olduğunca kaynaklarda yazıldığı şekliyle almaya özen gösterdik. Çince kullanılan şahıs, yer ve eser adlarını Latin ve Çin alfabesiyle belirttik.

Tezimiz, ağırlıklı olarak iki önemli kısımdan oluşur; Siyasî Tarih ile Sosyal, Kültürel ve İdarî Tarih. Siyasî Tarih, ikinci kısma bir arkaplan oluşturur mahiyettedir. Bu yönüyle tezimizde asıl değinmek istediğimiz alan olan sosyal, kültürel ve idarî tarih'in anlaşılmasını kolaylaştırır ve bazı boşlukları doldurur niteliktedir.

Önsözümüze nihayet verirken eserimizin vücuda getirilmesinde şahsımı yönlendiren ve tarihe duyduğum ilgiyi pekiştiren tez danışmanım Prof.Dr. Üçler BULDUK'a, kaynak bulmamda yardımlarını esirgemeyen Doç.Dr. Erkin EKREM ile Ömercan NURİ'ye, Rusça kaynak çevirmesinde yardımcı olan arkadaşım Dilnaz Saypedinova'ya ve tez yazımım boyunca benden hiçbir desteğini esirgemeyen dostum Nizameddin TOPCU'ya teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

İli Bölgesi ve Tarançı Adı

Tarihten Cungarlara Kadar İli Bölgesi

Dünyanın en eski kıtası olan Asya, tarihî ve coğrafi bakımdan beş büyük kısma ayrılır: 1. Kuzey Asya, 2. Doğu Asya, 3. Güney Asya, 4. Batı Asya, 5. Orta Asya. Bunlardan Orta Asya; kuzeyde Sibiryaya, doğuda Büyük Kingan (Kadırgan) dağları, güneyde Himalaya ve Hindukuş sıradağları, batıda da Hazar denizi ve Yayık (Ural) nehri ile çevrili büyük bir ülkedir. Türklerin ilk ana yurdunun Orta Asya'da bulunduğu ve dünyanın öteki yerlerine buradan yayılmış oldukları eskiden beri bilinir. Türk anayurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı Dağları'nın birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşır. Coğrafyacıların Cungarya, Türklerin ise Yarış Ovası adını verdikleri bu düzlük, tabiatın kavimlere açtığı adeta bir kapı durumundadır. Bu duruma göre, Cungarya ile Hazar denizi arasındaki bozkır sahası Türklerin en eski yurtları ve konar-göçer halklarının sınır bölgesi sayılır.¹ Cungarya olarak anılan bölge, şimdiki Doğu Türkistan'ın kuzey kısmındadır. İli Bölgesi de Cungarya'ya dahildir.

Mete'nin zamanında zirvesine ulaşan büyük Hun Devleti Kore'den Aral gölüne kadar yayılıyordu. Büyük Bozkır Hükümdarı, Çin'in kuzeyindeki

---

¹ V.V. Bartold, **Orta Asya**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s.19-45

bütünkavimleri bir araya toplayarak onları “Hun” yaptı. Mete'nin Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta şöyle diyordu “Loulan, Wusun, Hu-chi-eh ile onların komşuları olan 26 krallığı, idarem altına aldım”. Burada adı geçen Wusun, Hu-chi-eh kavimleri İli Havzası ve Altay yakınlarında yaşıyorlardı.² Mete'nin oğlu Kiyuk, Yüeci Krallığı'nı yok ettikten sonra, korku ve panik içinde kaçan Yüeciler batıdaki Wusunları yendiler ve onların krallarını da öldürdüler. Böylece, Yüeciler eski yerlerini bırakıp Issık Göl kıyılarına gittiler. Wusunlar kuzeye giderek Hunlara sığındılar³ ve Hunların desteğini alarak eski yurtlarını tekrar elde ettiler. Ancak bir süre sonra Hunlara itaat etmez oldular.⁴

Mete'nin ölümünden sonra yavaş yavaş boy beyleri arasında rekabet güçlendi ve merkezî hükümet zayıflamaya başladı. Devletin kudreti gittikçe zayıfladı. Çinliler Hunlarla daha iyi savaşabilmek için onların usulünde ordu kurdular. Yani, atlı askerler eğittiler. Tüm bu durumların sonucu olarak Bozkır İmparatorluğu dağılma sürecine girdi. II. yüzyıldan sonra kabile çekişmelerinden ve Çin darbesinden kurtulabilen bazı boyları, Turfan ve İli havzası taraflarına yerleşti. Bu dönemde, daha öncesinde Hunlardan ayrılarak tekrar İli havzasına dönen Wusunlar bölgede çok güçlü bir durumdaydılar. M.S. 436 senesinde Wusunlara Çin'den birçok elçi geldi. Ancak o tarihten sonra kaynaklarda bağımsız olarak Wusun adı karşımıza çıkmıyor.⁵

---

²B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, Cilt 1, TTK, Ankara, 2015, s. 317-323.

³A. Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri**, TTK, Ankara, 2012, s. 45,46. ; B. Ögel, **a.g.e.**, s. 342. ; W. Eberhard, **Çin'in şimali komşuları**, TTK, Ankara, 1996, s. 104, 105.

⁴Ban Gu (班固), **汉书 Han Sülalesi Yılığı**, Cilt 96, (中华书局) Zhong Hua Yayınları, Pekin, 1976, s.96. ; A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi**, TTK, Ankara, 2004, s.47-49

⁵B. Ögel, **a.g.e.**, s. 347 ; V.V Bartold, **Orta Asyas**. 87-92.

Asya'daki Hun İmparatorluğu'nun ufalmasından sonra, Altayların ötesinde ve berisinde bir müddet daha sükûnet hüküm sürdü. Fakat IV. yüzyılın sonunda, eski Hiung-nu devletinin yerinde yeni bir konar-göçer kavim, Juan-juan peydah oldu ve yayılmaya başladı. Ancak onların sülalesi çok uzun yaşayamadı. Juan-juan devletinin yıkıntıları üzerinde, Bumın'ın liderliğindeki Gök Türkler (M.S 552) devletlerini kurdular. Gök Türklerin meydana getirmiş oldukları birliğe Selenge bölgesindeki Oğuz, Uygur ve başıboş Tölös boyları, Altaylardaki Karluklar, Sayan bölgesindeki Kırgızlar ve batıdaki Türgişler katıldılar.⁶

Fakat daha birkaç on yıl bile geçmeden *'karakteristik bozkır devlet dağılışı'* gerçekleşti. Bu suretle Orhon vadisindeki Gök Türkler, sadece Doğu Gök Türk Devletini idare ettiler ve Çinlilerle gelenek hâlini almış olan ölüm-kalım savaşını bu vadiden devam ettirdiler. Balkaş gölünün güneyinde; İli vadisinde, Batı Gök Türk Devleti'nin yöneticileri otururlardı ve bunların temel hedefi güneye ve batıya doğru yayılmaktır. Batı Gök Türk Devleti başlıca 10 boya dayanıyordu. Orhun Abideleri'nde, bu on boya On-Ok denmektedir. Bu on boy iki kola ayrılır ki, gerek bu kolların gerekse bu kolları teşkil eden boyların adlarının, sadece, Çincedeki karşılığını biliyoruz. Çinliler bu iki koldan birisine Tu-lu, diğerine de Nu-şe-pi diyorlardı. Tu-lu kolu, İli'nin orta ve yukarı yatağı ile Yulduz ırmağı ve Tarbagatay arasında; Nu-şe-piler ise, Çu ve Talas ırmakları arasındaki sahada yaşıyorlardı. İli nehri aralarında sınır olmuştu.⁷

---

⁶S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2011, s. 25-39.

⁷V.V. Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında dersler**, TTK, Ankara, 2006, s. 30 ; Bartold, **Orta Asya**, s.99-101.

Gök Türk hâkimiyetinin zayıflaması ve Çin'in Gök Türkleri oluşturan boyların arasını bozması gibi tarih boyunca devam eden sorunlar sonrası Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar 744 yılında birleşerek, GökTürk iktidarına son verdiler. Ötüken'de yeni bir devlet, yani Uygur devleti kuruldu. Uygurlar, Moyun Çor Kağan zamanında Batı'daki Türgişleri hakimiyeti altına aldılar. Böylece sınırlarını batıda Seyhun boyuna kadar genişletmiş oldular.⁸

Türk tarihinde önemli yere sahip olan Karluklar, Uygur Kağanlığı döneminde güçlenmeye başladılar. 756 senesinde Karlukların bir kısmı Altaylardaki eski yurtlarında kalarak yeni devlette "Sol Yabgu" unvanı ile Uygur Kağanı'nın yardımcısı oldu.⁹ 751 senesinde meydana gelen Talas savaşı sonunda ve Moyun Çor Kağan'ın darbesiyle batıya göç eden Türgişlerin yerini Karluklar doldurmaya başladılar. Karlukların büyük bir kısmı Kara Ertiş ve Tarbagatay bölgesindeki yurtlarından ayrılarak İli ve Çu havzasına gelip yerleştiler. Bu tarihten sonra Yedisu'da liderlik sancağı Karlukların eline geçti.¹⁰ Karluklar Talas Savaşı'nda Çin'e karşı Müslüman Arapların yanında yer aldıklarından dolayı İslam dinî ile ilk olumlu temas kuran Türk topluluğu olmuştur. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un da ifade ettiği gibi Müslüman olan ve Türkmen adını alan ilk topluluğun Karluk boyundan olduğu ileri sürülmektedir¹¹.

---

⁸Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi Ve Kültürel Tarihi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s. 14, 15.

⁹Ö. İzgi, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁰V.V Bartold, **Orta Asya**, s. 94.

¹¹Bkz.:F.Sümer, **Oğuzlar** (Türkmenler), Tarihleri- Boy Teşkilat- Destanları, (3.Baskı), İstanbul 1984, s.29

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında Uygurların bir kısmı, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan, IX. asrın ikinci yarısından sonra, Tanrı Dağları'nın doğu kısmına gelen Uygurlar, Karluklara tehdit olmaya başladılar ve zaman zaman birbirleriyle savaşlar yaptılar. Hududü'l-Alem'e göre İli ve Issık Göl havalisindeki bu savaşlarda kesin bir netice elde eden taraf olmadı. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlılar, Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler. Bu tarihten sonra İli vadisi resmen Karahanlı topraklarına dahil edildi.¹²

Türk boylarının büyük bir kısmı X. yüzyılda geleneksel yaşayış biçimi olan hayvancı-çoban veya konar-göçer kültürü muhafaza ediyorlarsa da, Müslüman ve Çinlilerle olan ilişkileri onların hayattarını belirli ölçüde etkilemişti. Barthold'un da belirttiği gibi, İslam dünyasıyla Çin arasında İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolu üzerinde yaşayan Türkler, özellikle Karluklar ve Dokuz Oğuzlar, nispeten bu kültürden daha fazla etkilenmişlerdi. Türk boyları arasında en kalabalık ve zengin topraklar Karluklardaydı. Şehir ve köylere sahip olan Karluk ve Dokuz Oğuz boyları hayvancılık ve avcılıkla beraber çiftçilikle de uğraşıyorlardı.¹³ Barthold'un Arap kaynaklarında geçen şekliyle Dokuz Oğuz olarak adlandırdığı kavim, elbetteki Uygurlardan başkası değildir.

Çok verimli topraklara sahip olan İli bölgesindeki halkın bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı da çobandı. Zenginlikleri koyun at ve çeşitli kürklerden oluştu. Bu verimli topraklar tüm bu zenginliklerinden dolayı Türk boyları arasında çetin savaşlara sebep oluyordu.

---

¹²R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK, Ankara, 2002, s.34-41.

¹³V.V Bartold, **Orta Asya**, s. 31, 32.

Türklerin büyük bir kısmının batıya göç etmesiyle Moğolistan Bozkırlarında Kitanlar(Karahıtaylar) güçlenmeye başladı. 916 yılındaYe-Liu-A-Pao-Ci(耶律阿保机) liderliğinde Çin'in kuzey-batısındaki Liao bölgesinde Liao (916-1125) adında devlet kurdular. Hızlı bir şekilde büyüyerek kısa bir zaman içinde Çin'in kuzey kısmı ve Moğolistan bozkırlarına hâkim oldular.¹⁴ Ancak XII. yüzyılın başlarında hızlı güçlenen ve Kitanlara akraba olduğu söylenen bozkır savaşçıları Cürcenler (Mançular) Kitanları yenmeye başladı. 1115 yılında Cürcenlerin Lideri A-Gu-Da(阿骨打) Kitanları Batıya kovarak Moğolistan bozkırlarında Cürcen Altın Hanlığını (1115-1234) kurdu.¹⁵

Batıya göç ederek Turfan Uygur Devletini kendine bağlayan veCungarya bölgesinde hareket eden Kitanlar Ye-Liu- Da- Shi (耶律大石)liderliğinde 1132 yılında Batı Liao Devletini kurdular. Devletin başkenti Balasagun, faaliyet merkezi İli bölgesiydi.¹⁶ Çin'den Batı topraklarına göç eden bu grup, geldikleri coğrafyanın adıyla anılır oldular ve kendilerine Hitay ve Karahıtay denildi.

Kitanlar/Karahıtaylar Orta Asya'da hızlı büyüyerek 1137senesinde Karahanlı Devletini kendine bağladı ve Yedisu bölgesini de ele geçirdi. 1141 yılında Kitanlarla Selçuklu ordusu arasından meydana gelen Katvan savaşında Selçuklu ordusu tamamen mağlup edildi. Hemen sonra Kitanlar Maveraünnehiri tamamen işgal ettiler.

---

¹⁴Tuo Tuo, 脱脱, 辽史, **Liao Tarihi Yıllığı** zhong Hua Yayınevi 中华书局, 1976, Pekin, s.1-62. B.SH. Y (白寿彝), Çin Tarihi, (中国通史) Cilt 7,Şangay Halk Yayınları (上海人民出版社), Şangay, 2007, s.653,654.

¹⁵Mançu Tarihi Yazma Grubu, **Mançuların Kısa Tarihi**, (满族简史) zhong Hua Yayınevi (中华书局), 1979, Pekin, s.10.

¹⁶Tuo Tuo a.g.e., s.341-350.

Bu tarihten sonra kısa süreli olsa da Kitanlar Orta Asyadaki en etkin güç haline geldi. Ancak Harezmsahlara gittikçe güçlenmesiyle Kitan hâkimiyeti zayıflamaya yüz tuttu.¹⁷Bu sırada Moğolistan'ın batısı Cungarya'nın doğusunda sekiz boydan oluşan Naymanlar güçleniyordu. Ancak XIII.yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın liderliğinde bozkırlara hâkim olmaya başlayan Moğollar Naymanları batıya sürdüler. Nayman lideri Küçlük, Türkistan'ın kuzey-doğu kısmını (Doğu Türkistan'ın tamamı ve Fergana, Yedisu bölgeleri)Karahıtay hanı Gurhan'nın elinden aldı. Onun hâkimiyeti 1218 yılında Cengiz Han'ın ordusunun Kaşgar'a girmesine kadar devam etti.¹⁸

Dünya tarihindeki en önemli gelişmelerden biri olan Moğol istilası, dünyanın haritasını yeniden çizdi. 1206 yılında Türk-Moğol boyları tarafından Kağan ilan edilen Cengiz Han, atlı savaşçıları ile dünyanın neredeyse yarısına hükmediyordu. Cengiz Han (1155-1227), ölmeden önce Moğolistan dışında kalan, batı bölgelerindeki fethedilen ülkeleri oğullarına tahsis ettiğinde Türkistan, ikinci oğlu Çağatay Han'ın hissesine düşmüştü. Kaynaklarda zikredildiğine göre, ona tahsis edilen ülkenin hudutları, doğuda Beş-Balık bölgesini içine alacak şekilde başlayıp batıda Ceyhun (Amu-Derya) ırmağına kadar uzanıyordu. Kuzeyde İli havzası ve Yedi-Su bölgeleri hanlık sahasına dâhildi.İli vadisi hanlığın merkezi durumundaydı. Yılda bir defa yapılacak olan Toy her sene Yedisu bölgesindeki Almalık şehrine yakın yaylada yapılırdı. Yalnızca hayvancılıkla hayatlarını sürdüren Moğollar, kendi

---

¹⁷V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz:H.D.Yıldız, TTK, Ankara, 1990, s.345-360.

¹⁸V.V. Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**,TTK, Ankara, 2006, s. 100, 126-130.

hayat tarzlarının dışında, yerleşik medeniyetin icaplarından olan ziraat, ticaret, el sanatları ve esnafılık ile katiyen ilgilenmiyorlardı.¹⁹

Çağatay'ın ölümünden sonra kargaşaya düşen Çağatay sahası, sürekli kavga ve han değişme sürecine girdi.²⁰ 1348 senesinde Esen Buğa Han'ın oğlu olduğu söylenen Tuğluk Timur, Çağatay Hanı oldu ve eski Çağatay Hanlığı topraklarını tekrar elde etmeyi başardı. Hanlık tahtına yeni oturduktan sonra Mevlana Erşidin (Arşeddin) adlı Hocanın davetiyle Müslüman oldu ve Moğolların büyük bir kısmını da zorla Müslüman yaptı.²¹ Daha sonra karşımıza çıkacak olan Kuça Hocaları bu Mevlana Erşidin'nin soyundan gelmekteydi.

Tam bu zamanda son büyük bozkır imparatoru diyebileceğimiz Timur ortaya çıktı. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 1370 yılında Maverâünnehir'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturdu.²² Eski Çağatay, Cuci, İlhanlı sahasını eline alan Timur, Cengiz İmparatorluğunu tekrar kurma peşindeydi. Anadolu beyliklerini canlandırdıktan sonra Semerkand'a dönen Timur'un Çin'e doğru çıktığı yeni bir sefer sırasında ölümü (18 Şubat 1405), kurduğu devletin kaderi üzerinde büyük bir tesir yaptı.²³ Timur'dan sonra Türkistan'da hiçbir zaman birlik sağlanamadı.

Timurluların zayıflaması sonucu, 16. yüzyılın başlarında kuzeyden gelen Şibanlılar Timurluların devletini yıktı. Bu olay sonucunda bölünüp farklı farklı

---

¹⁹M. Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, Berikan Yayınları, Ankara, 2005, s. 33-49.

²⁰M. Kafalı, **a.g.e.**, s. 33-49.

²¹M. H. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, Şin Jiang Halk Yayınları, Urumçi, 2007, s. 52-60.

²²M. H. Duğlat, **a.g.e.**, s. 67-145.

²³Bartold, **Orta Asya**, s. 145-153.

bölgelerde ortaya çıkan çeşitli hanlıklardan dolayı bölgede parçalı bir yapı görüldü. “Böylece 16. yüzyılın başlarından itibaren Şibanlılar, Maveraünnehir bölgesine; Kazaklar, Kazak bozkırlarına; Kalmuklar, Doğu Türkistan’ın kuzey kısmına hakimolurken Timurlulardan Babür, Kuzey Hindistan’da, Babür’ün dayıoğlu olan Sultan Said Han ise Doğu Türkistan’ın güney bölgesinde kendi idarelerini kurmaya başladılar.”²⁴ Güney Doğu Türkistan bölgesindeki Yarkent Hanlığı, kuzeyde gittikçe güçlenen Cungarlar, batıda Kazak bozkırlarının sahibi olan Kazaklar, Maveraünnehir ve Fergana’nın tek hâkimi durumuna gelen Özbekler, güney batıda Timurlular, Timur’dan sonra birlik sağlanamayan Türkistan toprakları için çetin bir mücadeleye girdiler. İli ve Yedisu bölgesi bu çetin mücadelenin cereyan ettiği bölgelerden birisidir.

Yarkent Hanlığı(1514-1678)

Soyu Çağatay Han, Tuğluk Timur Han’a dayanan aynı zamanda, Büyük Timur’un torunu Babür’ün dayısı olan Ahmet Alça Han’ın oğlu Said Han, uzun bir müddet Babür ile kader birliği yaptıktan sonra, 1514’te Yarkent Hanlığı’nı kurdu.²⁵ Bu hanlık; Yarkent Hanlığı, Kâşgar Hanlığı, Memleket-i Mogoliya, Memleket-i Yarkent ve Saidiye Hanlığı gibi değişik adlarla anıldı.²⁶

Tanrı Dağları’nın güneyindeki bölgeye hâkim olan Yarkent Hanlığı kurulduğu sırada, güney-batıda da Babürlüler kuruldu. Batıda Maveraünnehr’e Şibanoğulları, kuzey batıya Kazaklar, kuzey ve kuzey-doğuya da Kalmuklar hâkim

²⁴K. Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, TTK, Ankara, 2013, s. 33.

²⁵M.H. Duğlat, **a.g.e.**, s. 694.

²⁶A. H. Djalilov, “*Yarkent Hanlığı*”, **Türkler**, Cilt 8, TTK, Ankara, 2002, s.1151.

oldular. Bunların dışında güneyde Tibet, Lamaizmin farklı mezheplerinin hakimiyet mücadelesi sebebiyle karışık bir durumdaydı.²⁷

Sultan Said Han, peygamber soyundan geldiği söylenen ‘‘Hocalar’’a çok hürmet ediyordu. Hatta iktidarı bırakıp bir derviş olmak üzereyken vazgeçirildi. Hanlığı kuran ve onun adına savaşlarda bulunan şahısların bu şekilde dine ve hocalara karşı olan ilgisi hanlığın ve bölgenin bundan sonraki yüzyıllardaki genel karakterini belirleyecektir.²⁸

Doğu Türkistan’da bu dönemden itibaren nüfuzları gittikçe artan hocalar, üç kol halinde görülür. Bunlar; Kuça Hocaları, Aktaglık Hocaları ve Karataglık Hocaları’dır. Bunlardan ilk olarak Kuça hocalarının nüfuzu, 14. yüzyılda görülür. Tuğluk Timur’un (1329-1365) Müslüman olmasını sağlayan kişi, bu hocalardan biri olan Arşadeddin’dir. Arşadeddin, Tuğluk Timur’un Müslüman olmasından sonra, kendisine hediye olarak verdiği Kuça şehrine yerleşir ve burada ölür.²⁹ Arşadeddin’in soyu daha sonra Kuça hocaları olarak anılacaktır. 16. yüzyılın sonlarına doğru ise (1599/1600) Kuça hocalarından farklı bir soydan gelen Nakşibendi sufi hocalarının atası olan Mahdum-ı Azam’ın oğullarından Hoca İshak, Yarkent’e gelir ve 12 sene boyunca Yarkent Hanlığında kalır. O sırada Yarkent Hanlığı tahtında bulunan Mahmut Han (1591-1609), onun müridi olur.³⁰ Böylece hanlıkta nüfuz sağlayan Hoca İshak’ın nesli Karataglıklar olarak adlandırılacaktır. Diğer yandan, Yarkent

---

²⁷K. Ercilasun, **a.g.e.**,s. 34.

²⁸K. Ercilasun, **a.g.e.**, s.35.

²⁹İ. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTK, Ankara, 1995, s. 51.

³⁰M.S. Kaşgari, **Tezkire-i Azizan**, Kaşgar Uygur Neşiriyati, Kaşgar, 1988, s. 3-38. ; Ş. M. Coras, **Saidiye Hanlığına Ait Tarihi Malzemeler**, Kaşgar Uygur Neşiriyati, Kaşgar, 1998, s. 31-33.

Hanı Abdullah Han döneminde (1638-1668) bu sefer Mahdum-ı Azam'ın büyük oğlu Hoca Kalan'ın oğlu olan Hoca Yusuf, Yarkent'e gelir. Ama Hoca Yusuf Yarkent'te öldürülür, Oğlu Hoca Appak Kaşgar'a gider ve bunun nesli Aktaglıklar olarak adlandırılacaktır.³¹ Hoca Yusuf'un, hanlığa gelmesiyle birlikte kendisinden önce gelmiş olan Hoca İshak nesli ile iktidar mücadelesi başlayacak, bu iktidar mücadelesi, siyasî otoriteyi de olumsuz olarak etkileyecek ve Abdullah Han ile oğlu Yolbars Han'ın arası açılacaktır. Abdullah Han, bunun üzerine oğlu Yolbars Han'ı 1662'de Kâşgar'a vali tayin ederek başkentten uzaklaştırmak ister. Hoca Kalan'ın soyundan gelen Aktaglık Hocalar, Yolbars Han'ı destekleyerek Kâşgar'a giderler.³² Bu durumda Said Han soyu ile Hocalar arasında bir siyasi mücadele başlar ve Hocaların Kalmukları (Cungarlar) yardımı çağırmasıyla zafer, ne hocaların olur ne de Said han torunlarının olur. Bu mücadele Kalmukların Doğu Türkistanı istila etmesine sebep olur ve daha sonraki Çin istilasının da kaynağı olacaktır.

İçte hocaların nüfuzunun, dışta da Cungarların gücünün artması Yarkent Hanlığı'nın yıkılışına zemin hazırlayacaktır. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Yarkent Hanlığı'nda Aktaglık-Karataglık mücadelesi iyice kızıştı.³³

1678 yılında daha önce hanlıktan kovulan Appak hocanın yardımıyla, Cungar hanı Galdan Han Yarkent Hanlığı'nın sonbağımsız hükümdarı İsmail Hanı (1670-1678) esir ederek İli'ye götürdü. Appak Hoca, "Altışehir"ın valisi tayin

---

³¹K.Tuğ, **Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üni, Sosyal Bilimler Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bişkek, 2004, s.69-80.

³²M.S. Kaşgari, **a. g. e.**, s. 41-46.

³³K.Tuğ, **a.g.e.**, s.79.

edildi.³⁴Galdan Han Yarkend Hanlığı'nı 1680'de vassalı haline getirdi. II. Abdureşid Han 1682 yılında Galdan tarafından hapse atıldı ve yerine Muhammed Emin Yarkend tahtına çıktı. Muhammed Emin Han'ın 1696 yılında ölümüyle birlikte Yarkend Hanlığı son erdi.³⁵ Böylece Çağatay soyunun hâkimiyetine son verilerek Cungarlara dayanan Hocalar hâkimiyeti başladı.

Tarançi (Tariyaçin) Adının Kökeni

Yukarda söz ettiğimiz Tarançi ya da Tariyaçin, Türk asıllı çiftçilere verilmiş özel ad olarak XVII. asır sonunda ortaya çıkmış olabilir. Ancak bu kelimenin kökü olan “Tarıg” ve “Tara” kelimeleri bu tarihten çok daha evvel mevcuttur ve tarım alanında kullanılmıştır. Tarançi adı 19. asrın ortalarına kadar Çin kaynaklarında Tarançi (塔兰奇, Ta Lan Çi) değil Tariyaçin (塔里牙沁 Ta Li Ya Çin) olarak kaydedilmektedir. Ancak bu kelimenin Türkçe veya Moğolca olduğu hala tartışılıyor. Tarançi (Tariyaçin) kelimesinin kökeni hakkında tarihçiler veya dil bilimcileri arasında tartışma vardır ve hala devam etmektedir.

Birçok bilim adamı Tarançi (Tariyaçin) kelimesini Moğolca olarak görmektedir. Çin'deki en nüfuzlu sözlük yayıncısı olan “Shang Hai Sözlük Yayınevi” 2000 yılında yayınlanan “Okyanus” sözlüğünde Tarançi kelimesinin Moğolca olduğunu, Doğu Türkistan'ın güney bölgesinden İli bölgesine göç ettirilen Uygurlara

---

³⁴M. S. Kaşgari, **a.g.e.**, s. 48-51 ; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, s. 484-485.

³⁵M. B. Çelik, **Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s.218-221.

verilen isim olduğunu söylemektedir.³⁶ Bu sözlük, Çin'deki en bilimsel ve kapsamlı sözlüklerden biri olduğu için burada yer alan görüşe, Çin bilim adamlarının çoğunluğunun ortak görüşü diyebiliriz. Bundan başka 2002 yılında yayınlanan “Batı Bölgeleri Yer Adları Sözlüğü” adlı kitapta da aynı görüş savunulmaktadır.³⁷ Yakın zamanlarda Doğu Türkistan'da da Tarançilerin Tarihi ve Tarançi kelimesinin kökeni hakkında çalışmalar çoğalmaktadır. Ancak bu çalışmalar, yukarıdaki “Moğolca” görüşü destekler nitelikte ve bu kelimenin ilk olarak Galdan Han'ın babası Batur Kuntayşi(1634-1653) döneminde ortaya çıktığı iddiasındadırlar.³⁸ Rus tarihçisi V.V Bartold da bu kelimenin Moğolca olduğunuyazmıştır.³⁹ Türkiye'deki bazı araştırmacılar da Tarançi adının Moğolca olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰

Söz ettiğimiz bu çalışmaları yapanların en büyük hatası, “Tariyaçin” kelimesinin şimdiki Moğolcada mevcut olduğundan yola çıkarak araştırmalarını sadece 17. yüzyılın ortalarından, yani Cungarların resmen ortaya çıkmasından başlatmalarıdır. Yani bu kelimeyi Cungarlara bağlarlar. Ancak bu kelimenin Moğolca'da bundan daha önce de kullanıldığını biliyoruz.⁴¹ Öyleyse yapılmış olan bu çalışmalara birkaç soru yöneltmekte fayda vardır; Bartold'un ifade ettiği gibi

---

³⁶Z. N. Xia (夏征农), **Okyanus Sözlüğü (辞海)**, Shnag Hai Sözlük Yayınevi(上海辞书出版社), Shang Gai, 2000, s. 1566.

³⁷Z.W. Feng, (冯志文) **Batı Bölgelerin Yer Adları (西域地名词典)**, Şin Jiang Halk Yayınevi, (新疆人民出版社), Urumçi, 2002, s. 147.

³⁸Y. Ali, **17- 18. Asırdaki Uygur- Cungar İlişkisi** Şin Jiang Halk Yayınevi, (新疆人民出版社), Urumçi, 2005, s. 174-184.

³⁹**İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, 1988, s. 768.

⁴⁰İ. Kurban, **a.g.e.s.** 1.

⁴¹D. J. Yü, (余大钧) **Moğolların Gizli Tarihi (蒙古秘史)**, He Bei Halk Yayınevi, (河北人民出版社), Cing Cou (郑州), 2007, 6. Cilt, 177.bölümde 1240'ta bu ad geçer.

1690 lardan önce tarımla hiç uğraşmayan⁴² ve yerleşik hayata Türklerden çok sonra geçen Moğollarda bu kelime ne zaman ve nasıl kullanılmıştır? Moğolların komşuları olan ve kültür seviyesi onlara göre çok daha üstün olan Türklerden geçmiş olabilir mi?

Son zamanlarda Çin ve Moğol tarihçileri ve dil bilimcileri, Tarançi kelimesinin Türkçe kökenli bir kelime olduğunu ve Moğolcaya “Tariyaçin” olarak geçtiğini savunmaktadır. Çinli tarihçi Wei, “Yarkent Tarihi Malzemeleri” adlı kitabında Yarkent Hanlığı’nda “Devlet Tarlaları”nın “Tarançi Yer” diye adlandırıldığını ve bu Tarançi kelimesinin Moğolca bir kelime olduğunu ifade etmekle beraber, bu kelimenin Uygurcadaki “Tarıgçı” ve “Tarımçı” kelimeleriyle bağlantısı olabileceğini de ortaya koymaktadır.⁴³ Aynı zamanda “Cungarların Kısa Tarihi” adlı kitapta da Tariyaçin kelimesinin Türkçe “Tarıgçı” kelimesinden geldiğini ve çiftçileri ifade ettiğini yazar.⁴⁴ Moğol bilim adamları tarafından derlenen önemli bir çalışma olan “Çin Seddi’nin Kuzeyindeki Medeniyet” adlı kitapta da Türk dilindeki “Tarıgçı” kelimesinin Kitan ve Curcet⁴⁵ dilindeki çiftçi anlamındaki “Daboy(搃不也)” kelimesinin yerini aldığı, Moğollar arasında Tariyaçin olarak yayıldığı ve Türk dili ve kültürünün Moğolları çok yönden etkilediğinden bahsedilir.⁴⁶

---

⁴²V.V Bartold, **Orta Asya** (2. Baskı), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 140.

⁴³L.T. Wei, (魏良弢) **Yarkent Hanlığı Tarihi Malzemeleri** (叶尔羌汗国史纲), Hei Long Jiang Maarif Yayınevi (黑龙江教育出版社), HarBin, 1994. S. 178.

⁴⁴**Cungarların Kısaca Tarihi** (准噶尔史略), Halk Yayınevi (人民出版社), 1982, Pekin, s. 144.

⁴⁵Mançular

⁴⁶**Çin Seddi’nin Kuzeyindeki Medeniyet** (塞外文化), İç Moğolistan Maarif Yayınevi, Hohut, 2006, s. 342-344.

Yukarıda kısaca Tarançi kelimesinin kökeniyle ilgili iki çeşit görüş hakkında şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalarla ilgili bilgi vermeye çalıştık. Bize göre bu kelimenin kökeni olan “Tarıg” veya “Tara” Türkçe bir kelime olup ilk dönemde Tariyaçi daha sonra Tariyaçin olarak Moğollara geçmiştir ve Çing sülalesi döneminde ise Mançucanın ses özelliğine uygulanarak Tariyaçin olarak kayıt edilmiştir. Şimdi bu görüşümüzü ispatlamaya çalışacağız.

İlk olarak bu kelimenin Moğol yazılı belgelerinde 1240 senesinde Eski Uygur alfabesiyle yazılmış olan “Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserde görüldüğü biliniyor. Ancak eski Uygurca nüshası kayıp olduğu için şuan elimizdeki en eski metin Çince'dir ve orda “Taliya” (塔里牙) olarak geçer ve hemen yan tarafına bu kelimenin “Tarla”yı ifade ettiği eklenmiştir.⁴⁷ Aslında bu Moğolca “Tariya” kelimesinin Çince ses özelliğiyle yazılmasından kaynaklıdır. Buradan anlaşılıyor ki Moğolcada bu kelimenin bilinen en eski hali “Tariya”dır. Bundan başka 1368 senesinde yazılan “Yuan Sülalesi Tarihi”nde⁴⁸ de “Tariyaçi” (塔里赤) kelimesi karşımıza çıkar ve çiftçi veya ziraat işleriyle ilgilenen devlet adamı anlamında olduğu açıklanır.⁴⁹ 1382 senesinde yazılan “Moğolca, Mançuca sözlük”te “Tariyaçi” (塔里牙赤) diye geçer ve çiftçi anlamında kullanılır.⁵⁰

---

⁴⁷D. J. Yü, (余大钧) **Moğolların Gizli Tarihi** (蒙古秘史), He Bei Halk Yayınevi, (河北人民出版社), Zhneg Zhou, 2007, 6. Cilt, 177.bölüm.

⁴⁸Cengiz Han'ın torunlarının Çin'de kurmuş olduğu Moğol sülalesi.

⁴⁹S. M. İlan (明宋濂), **Yuan Sülalesi Tarihi** (元史), Zhong Hua shu Ju Yayınevi (中华书局出版), Pekin, 1976, cilt1, 100. Bölüm.

⁵⁰J. Y. Jia (贾敬颜), F. J. Zhu (朱凤辑), **Moğolca, Mançuca Tercüme sözlüğü** (蒙古语译、女真语译汇编), Tian Jin Eski Kitab Yayınevi (天津古籍出版社), Tian Jin, 1990, s. 43.

Bu kelime Yuan sülalesi (1271-1368) ve Ming sülalesi (1368-1644) döneminde Çince kayıtlarda “Tariyaçi” (塔里牙赤) olarak geçer. Daha sonra Çing sülalesinin (1644-1912) son yıllarına kadar “Tariyaçin” (塔里牙沁) olarak kullanılır.

Bu kelimenin Türkçe’deki en eski haline bakacak olursak; Orhun Uygur Devleti’nin kağanı Moyun Çor Kağan (747-759) tarafından dikilen Terhin Yazıtının batı yüzünde “Ötüken eli tegresi ikin ara ılgam tarıglagım ...” şeklinde bir ifade yer almaktadır.⁵¹ Bu yazıtta geçen “Tarıglag”, “tarla”nın Türkçedeki bilinen ilk hali olabilir. Orhun Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Beşbalık (Turfan) bölgesinde hakimiyet kuran Uygurların toplu olarak en erken yerleşik hayata geçen Türk topluluğu olduğunu biliyoruz. 9.yüzyıldan başlayarak Çin ve İslam dünyasını birbirine bağlayan İpekyolu’nun tam merkezinde oturan ve Türk yurtlarının en verimli topraklarına sahip olan Uygurlar ve Karlukların başka Türk boylarına oranla daha fazla çiftçilikle uğraştığı biliniyor.⁵² Eski Uygurca tarla kiralama vesikaları da bunun ispatıdır. Turfan Uygurları’nın tarla kiralama vesikalarında “Tarla” anlamında “Tarıku Yir” diye bir ifade geçer.⁵³ Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan Kaşgarlı Mahmud’un kitabında buğday veya tohum anlamında “Tarıg”⁵⁴, çiftçi anlamında “Tarıgçı”,⁵⁵ ziraat yeri anlamında “Tarıg Tarıtgı Yir”⁵⁶, tarla anlamında

---

⁵¹S. Gömeç, **Türk Tarihinden İzler II**. Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s.176.

⁵²V.V Bartold, **Orta Asya** (2. Baskı), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 31, 32.

⁵³Ö. İzgi, **Uygurların Siyası Ve Kültürel Tarihi**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987,s.78-84

⁵⁴K. Mahnud, **Divanu Lugati Türk**, Haz. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 30.

⁵⁵K. Mahnud, **a.g.e.**, s. 291.

⁵⁶K. Mahnud, **a.g.e.**, s. 425.

“Tarıglag”⁵⁷ kelimeleri kullanılır. Bu “Tarıtu Yir” kelimesi, Turfan Uygurları’nın “Trıku Yir” dedikleri kelimeyle eşleşir. Yine dikkat edilecek bir nokta da şudur ki; “Divan-i Lügati’t-Türk” deki “Tarıglag” kelimesi aradan 300 yıl geçmesine rağmen Moyun Çor Kağan’ın diktirdiği Terhin Yazıtı’ndaki “Tarıglag” kelimesiyle aynıdır. Hatta şimdi Doğu Türkistan halkı arasında “Tirigçi” kelimesine çiftçi anlamında rastlamamız mümkündür.

Bu kelimenin Moğolca sanılmasına sebep olan önemli bir neden de 12. yüzyıldan sonra yavaş yavaş İslami Türkçe metinlerde “tarı” yerine “ek” fiili kullanılmaya başlamıştır. “tarı” fiili ve bu fiilen türen kelimeler daha çok Budist Uygur metinlerinde karşımıza çıkıyor. Bu metinlerde çiftçi anlamında “tarıyçı” veya “tarıyaçı” adı karşımıza çıkmaktadır. Ancak 12. asrın sonlarına doğru Türkler daha çok çiftçi anlamında “ekinci” adını kullanıyor. Bu dönemde “tarıyaçı” kelimesi Moğollara geçiyor ve onların dilinde şimdiye kadaryaşamaya devam ediyor.⁵⁸ Böylece kelime Moğolca sanılma sebebi oluyor.

Yukarıda “Tarançi” ya da “Tariyaçin” kelimelerinin iki dildeki en eski halleri ve gelişme süreçleri hakkında bilgi vermiş olduk. Bu kelimenin kökeni Türk yazı belgelerinde Moğolca’dan yaklaşık 500 sene öncesine dayanır. Turfan Uygur Devleti’ne ait vesikalarda veya Kaşgarlı Mahmud’un kitabında tarımla veya çiftçilikle ilgili kelimelerin çok fazla olduğunu görmekteyiz. Moğolca yazı belgelerinde sadece “Tariya” diye geçer. Hunların ve Gök Türk Kağanı’nın Çinlilerden tarım aletleri istediğini biliyoruz.⁵⁹ Ama Moğollar için şehirlerde

---

⁵⁷K. Mahnud, **a.g.e.**, s. 248.

⁵⁸B. Gül, “Eski Türkçe tarıyçı (Tarımcı, Ekinci) Adı Üzerine”, **Türkbilg Dergisi**, Sayı 32, <http://www.turkbilig.com/pdf/201632-496.pdf>, Ankara, 2016. S.85-96.

⁵⁹S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2011, s.133.

yaşamının ağır bir cezası olduğunu ve Moğolların ziraat işleriyle hiç ilgilenmediğini kayıtlarda görüyoruz.⁶⁰ Bu sebeplerden dolayı tarımın Moğollardan çok daha önce Türklerde olduğunu tahmin edebiliriz. Diğer önemli ispatlardan biri de şudur ki; dil bilimcileri “çi” ekinin Türkçe, “çin” ekinin ise Moğolca olduğunu söylüyorlar.⁶¹ Dikkat edersek, ilk dönemlerdeki Moğolca yazılı belgelerinde ya da Moğol tarihiyle ilgili Çince belgelerde kelime “Tariyaçin” olarak değil “Tariyaçi” olarak geçer ve daha sonraki dönemlerde “Tariyaçin” şekline dönüşerek karşımıza çıkar. Yani, tüm bu belirttiklerimiz, kelimenin ilk önce Türklerden Moğollara geçmiş olduğunu ve daha sonra Moğol dilinin ses özelliğine uyarak “Tariyaçin” halini aldığını kanıtlamaktadır.

Hatırlayacak olursanız soy ve dil bakımından Moğollarla akraba olan Kitan ve Mançularda (Curcit) eskiden çiftçi anlamında “Daboy” kelimesinin kullanıldığını ve daha sonrada “Tariyaçin” kelimesinin onun yerini aldığını ifade etmiştik.⁶² Bundan yola çıkarak düşünersek, Moğollarda da Cengiz İmparatorluğu’ndan önce çiftçi anlamında “Daboy” veya ona yakın bir kelime kullanılmış olabilir.

Zaten Cengiz Han’ın kurduğu imparatorluğun katiplerinin çoğunun Uygur olduğu ve Moğol yazısının kökeninin de eski Uygur alfabesi olduğu bir gerçektir. Bu durumda birçok Türkçe kelimenin Moğolca’ya geçmesi gayet normal bir durumdur. Büyük Hocamız Bahaeddin Ögel Tarançi kelimesinin Türkçe olduğunu Türkiye’de

---

⁶⁰M. Kafalı, **a.g.e.**, s.33-49.

⁶¹C. C. Feng (冯承钧), **Batı Bölge, Güney Deniz Tarihi, Coğrafi Deliller Tercüme Toplamı** Cilt 1, (西域南海史地考证译丛)、Ticaret Yayınevi (商务印书馆), Shang Gai, 1995, s. 35.

⁶²**Çin Seddi’nin Kuzeyindeki Medeniyet (塞外文化)**, İç Moğolistan Maarif Yayınevi, Hohut, 2006, s. 342-344.

ilk baheden kişidir.⁶³ Bildiğimiz gibi bu kelime 1680'lerden sonra İli bölgesinde tarım yapan Türk kökenli çiftçilerin ortak adı olarak kalmıştır. Türkistan'daki Müslüman Türkler çiftçi yerine artık Farsça “Dihkan” kelimesini kullandıkları için Tarançi ya da Tariyaçin kelimesi bu dönemlerde Türkler arasında görülmediğinden Moğolca sanılmıştır.

Tarançi kelimesi hakkında ilginç açıklama da vardır. Yakup Beg'in döneminde, Osmanlı Halifesi Sultan Abdülaziz tarafından Doğu Türkistan'a gönderilen askerî uzmanların verdiği bilgilere göre Çing Hanedanlığı Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Altışehir'in herbirinden birer miktar adam toplayıp İli'ye yerleştirmiştir. Bunlar her şehirden taranıp toplandığı için bunlara Tarançi adı verilmiştir.⁶⁴ Başka bir ifadeye göre Tarançi kelimesinin kökeni “darı”dır. Darı – eken anlamında “darıcı” daha sonra “Tarançi” olmuştur.⁶⁵

---

⁶³B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt 2, Gazi Üni İletişim Fakültesi Basimevi, Ankara, 2000, s.2.

⁶⁴M. Atıf, **Kaşgar Tarihi**, Haz: İ. Aka, V. Günay, C. Telci, eYsi Yayınevi, Kırıkkale, 1998. S.258.

⁶⁵E. Schuyler, **Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları)**, Çev: Firdevs Çetin, Halil Çetin, Pradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.505.

I. BÖLÜM

17.YÜZYILDAN 20.YÜZYILA KADAR TARANÇİLERİN SİYASÎ TARİHİ

Tarañilerin özel bir toplum olarak ortaya çıkması İli merkezli Cungar Devleti dönemine denk geliyordu. Konumuz olan Tarañçi toplumu 1680'lerden sonra ortaya çıktı ve Cungarların Tariyaçin adını vermesiyle özel bir toplum olarak tarih sahnesinde yer almaya başladı. Cungarların ekonomik ve kültürel hayatına büyük etkisi olan Tarañçiler Cungar Devletinin yükselmesinde de önemli rol oynadı.

Tarañilerin toplum yapısını, ekonomisini, kültürel hayatını anlayabilmek için Tarañçilere ad veren ve onları özel bir toplum olarak tarih sahnesine taşıyan Cungarlar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Cungar Hanlığı

Cungar hanlığını kuran Moğollar tarihte Cungar, Oyrad, Kalmık adıyla adlandırıldılar. Aslında bu adların hepsi aynı halkı temsil etmekte olup, “Batı Moğolları”nı ifade ediyordu.⁶⁶

Moğol istilasından önce Oyrad kabileleri Asya'nın kuzey kesimlerinde yaygın olarak bulunan tayga ormanlarında avcılık ve toplayıcılık ile hayatlarını sürdürürken bazıları da bozkırlarda hayvancılık yaparak yaşamaktaydı.⁶⁷

Oyrad adının “Oin İrgen veya Oin Ard (Orman Halkı)” kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Ancak bazı kaynak ve araştırma eserlerinde, birbirlerine komşu olarak yaşadıkları için kendilerini Oironhon (Yakınlar) diye adlandırdıkları yer

---

⁶⁶K. Ercilasun, “*Batı Moğollarını İfade Eden Terimler Üzerine*”, **Türk Tarahçiliğine Katkılar Mustafa Kafalı Armağanı**, Editör: Ü. Bulduk, A. Üstün, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2013, s.101-109.

⁶⁷E. Kalan, **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, TTK, Ankara, 2008, s. 1.

almaktadır. Rus tarihçisi V.L.Kotviç, “XVII-XVIII. asırlarda Oyradlarla ilgili Rus Arşiv Belgeleri” adlı eserinde, Batı Moğolları olan Oyradları, Moğolca Oyrad, Rusça Kalmık, Çince Veylatı (卫拉特) olarak ifade etti. Anlamlarının aynı olduğunu da doğru bir şekilde açıkladı.⁶⁸

Bilim adamlarından Biçurin, Abel-Remusat ve Jakob Schmidt Oyrat isminin “Oyr”kelimesinden geldiğini ve bunun yakın, müttefik anlamında olduğunu iddia etmişlerdir. Vladimirtov da bu mantıktan yola çıkarak, Oyratlarda dört boydan oluşan boy birliğinin oluşmadığını, birbirine yakın, müttefik boy birliklerinin (oyirad) söz konusu olduğunu belirtir.⁶⁹

Oyradlar, tayga ormanlarındaki yoğun kar yağışı ve Moğol İmparatorluğu kurulduktan sonra idarî teşkilatlanmanın yapılması sebebiyle güney-batıya doğru itilmişlerdi.⁷⁰

Cengiz Han öldükten sonra oğulları ve torunları arasındaki taht kavgaları artmaya başladı. Türkistan ve Kıpçak bozkırlarındaki Moğolların Türkleşmeye başladı ve Çin topraklarında kurulan Yuan sülalesinin gittikçe zayıfladı. Bu olaylar Moğolların gücünü hızlı bir şekilde kırıyordu. Timur’un ortaya çıkışı ve Altın Ordu’nun bölünmesi Moğolların çökmesini hızlandırdı.

---

⁶⁸E. Kalan, **a.g.e.**, s. 2,3.

⁶⁹A. İsakov, **Kırgız- Moğol İlişkileri** (IX-XV. yy), AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s.135-137

⁷⁰E. Kalan, **a. g. e.**, s. 2, 3.

Bu karışık durum 17. asrın başlarına kadar devam etti. Moğolların güneyinde bulunan Çin'deki Ming hanedanının çöküşüyle, Çin'de uzun yıllar devam edecek olan Mançu dönemi başladı(1644-1912).⁷¹

Oyradların batısında ise Kazak göçebeleri yaşamaktaydı. Kazaklar'ın Yedisu ve Çu vadisine gelip yerleşmeleri Doğu Çağatay Hanı Esen Buğa (1434-1462) döneminde olmuştu. Ebulhayr Han ile araları açılan Kazaklar, Girey ve Canibek adlarındaki liderleriyle beraber Esen Buğa Han'a sığınmışlardı.⁷² Daha sonra Kazaklar kendi aralarında 3 cüze ayrılmış olup bunlardan Ulu Cüz, Balkaş gölünden güneye doğru olan bölgede; Orta Cüz, merkezi Kazakistan veya İrtiş Nehri'nin doğu kıyılarında; Kişi (küçük) Cüz Kazakları ise, Kazakistan'ın batısındaki topraklarda konar-göçer olarak yaşamaktaydılar. Kazaklar, Moğollar gibi hayvancılıkla geçinseler de özellikle Seyhun ve Yedisu bölgelerinde tarımla da uğraşmaktaydılar. Moğol istilasından sonra yavaş yavaş güneye inen Kırgızlar, Tanrı Dağı'nın doğu ve batısında Moğollar gibi konar-göçer ve hayvancılıkla yaşıyorlardı.⁷³

O dönemde Moğollar da birbirinden bağımsız üç siyasi yapıya ayrılmışlardı. Bunlardan ilki, bugünkü İç Moğolistan'da XVII. asrın başlarında Çahar, Harçin, Ordos, Tümed, gibi pek çok kabileden oluşan İç Moğolistan Moğolları; ikincisi, günümüz Moğolistanı'ndaki kendilerini Moğolların gerçek varisi

---

⁷¹İ. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTK, Ankara, 1995, s.41,42.

⁷²V.V Bartold, **Orta Asya**, s. 131.

⁷³E. Kalan, **a.g.e.**, 2008, s. 14.

ve hakimigören Halhalar; üçüncüsü de, Altaylar ile Doğu Kazakistan sahasında bulunan Oyradlar idi.⁷⁴

Mançu İmparatorluğu'nun 1636 yılında İç Moğolistan'daki Moğolları kendi hakimiyeti altına almayı başarması, Halha ve Oyrad Moğollarını birbirine yakınlaştırmıştır. Bu olay, Tarbagatay⁷⁵ bölgesinde Oyradlar tarafından Cungar Hanlığı adına yeni bir siyasi gücün ortaya çıkmasına imkan vermiştir.⁷⁶ Oyrad birliğini güçlendiren ve tüm Moğolların ortak düşmanı Mançulara karşı birlik olması için büyük emeği geçen Erdene Bagatur Kuntayşi, 1652 yılında ölmüştür. Onun yerine 5. oğlu olan Senge (1653-1671) geçmiştir. Senge yetenekli ve akıllı bir hükümdar olup iki güçlü komşusu olan Rusya ve Mançu Devleti ile karşılıklı elçiler göndererek iyi ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Mançular'ın son hedefinin Moğolları hakimiyetleri altına almak olduğunu bildiği için diğer güçlü komşusu Rusya ile de iyi ilişki kurarak denge politikası izlemiştir.⁷⁷ Senge'nin 1670 yılının kışında zehirlenerek ölmesiyle, 1644 doğumlu, 1651 yılından beri Tibet'te dinî eğitim almaya başlayan kardeşi Galdan, Cungarya'ya dönerek devletin başına geçmiştir ve 1676 yılında bütün Oyrad kabilelerini bir araya toplamayı başarmıştır.⁷⁸

---

⁷⁴E. Kalan, **a.g.e.**, s. 15.

⁷⁵Doğu Türkistanlılar tarafından şimdiki bilinen adı **Tarbagirtay**'dır.

⁷⁶M.E. Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi**, Ankara, 1989, s.281-285.

⁷⁷E. Kalan, **a.g.e.**, s.20, 21.

⁷⁸V.V Bartold, **Orta Asyas**.138. ; E. Kalan, **a.g.e.**, s. 22-24.

Galdan Han'ın Türkistan Seferleri ve İlk Tarañçilerin Ortaya Çıkışı

Daha önce söz ettiğimiz Hocalar, Yarkent hanlığında gittikçe söz sahibi oluyorlardı. Kaşgar, Aktaglık hocaların; Yarkent, Karataglık hocaların merkezi durumuna dönünce, Yarkent Hanlığı'nın son hükümdarı İsmail Han, Karataglık hocaları destekleyerek Aktaglık hocaların lideri Appak Hocayı kovdu. O da Keşmir yoluyla Tibet'e giderek Dalay Lama'dan destek almayı başardı. Dalay Lama eski öğrencisi olan Galdan'a mektup yazarak, Appak Hoca'ya destek olmasını istedi. Zaten Doğu Türkistan'ın kuzeyine hakim olan Galdan Han için bu olay, zengin "altı-şehir" topraklarına sahip olmak çok iyi bir fırsattı. Bu mektup ile Galdan, Hoca Appak ve müritlerinin desteğiyle 1679 yılında 120.000 kişilik orduyla Kumul ve Turfan'ı, 1680 yılında Kaşgar ve Yarkent'i ele geçirdi⁷⁹ ve Yarkent Hanlığının son hükümdarı İsmail Hanı (1670-1678) esir ederek İli'ye götürdü. Appak Hocayı "altı-şehir" in valisi tayin etti.⁸⁰ Böylece Galdan Han Türkistan'ın tüm topraklarına tamamen hâkim oldu.

1680 yılından başlayarak Cungar ordusu, Yedisu, Sayram ve Kazak bozkırlarına sürekli saldırı düzenledi ve 1684 yılında Sayram'a ikinci sefer düzenleyerek bu bölgelere tamamen hâkim oldu.⁸¹ 1685 yılında Galdan, bizzat askerlerinin başında Buhara ve Semerkand'a sefer düzenleyerek bu iki önemli şehri kendisine bağlamayı başardı. Savaşta sağ kalanlar Cungarya ve Doğu Türkistan'a göç ettirilerek buralarda yaşamaları zorunlu kılındı. Kazak Hanı Tevke Han'ın

⁷⁹M. S. Kaşgari, **a.g.e.**, s. 48-51. ; M.B.Çelik, **a.g.e.**,s. 219,220.

⁸⁰M. S. Kaşgari, **a.g.e.**, s. 51 ; R. Grousset, **a.g.e.**, s. 484-485.

⁸¹V.V Bartold, **Orta Asya**, s. 138.

askerleri arasında anlaşmazlık çıkınca Galdan Han, Yesi şehrini kolayca aldı. Taşkent ise, kendi isteğiyle teslim olduğu için buraya fazla zarar verilmedi.⁸²

Bu tarihten beri yukarıda gördüğümüz gibi Cungarlar Orta Asya'daki en etkili güç haline geldiler. Bundan dolayı Türkistan'da bir takım gelişmeler ve değişiklikler oldu. Bizim asıl konumuz olan Tarançiler, bu dönemde, ortaya çıkmaya başladılar.

Galdan Han'ın seferlerinin amacı, sadece devletinin topraklarını genişletmek değildi. Yeni yerlerin ele geçirilmesiyle, ülke nüfusunun artırılması, tarım ekonomisine geçişin sağlanması, yeni yerleşim yerlerinin kurulması da amaçlandı. Cungar Hanlığının toprakları, tarımsal faaliyetlerin gerçekleşmesi açısından, diğer Moğol yurtlarından daha müsait durumdaydı. İklim bakımından daha güneşli, suyu daha bol olan Cungar hâkimiyetindeki İli ve Yedisu bölgesi çok verimli topraklardı. Tarımsal faaliyetlerde Uygurlar büyük pay sahibiydiler. Ama eskiden beri hayvancılıkla geçinen Cungarlar Galdan Han döneminin (1671-1697) ortalarına kadar kesinlikle tarım yapmıyorlardı.⁸³

Yukarıda söz ettiğimiz gibi Galdan Han, Buhara ve Semerkand gibi Batı Türkistan Türk şehirlerindeki halkın bir kısmını Cungarya'ya göç etmeye mecbur etti. Bunların büyük bir kısmının mecburen asker yapıldığı ve askerliğe yaramayanların tarım işleri için kullanıldığı Çin kaynaklarında belirtilmiştir.⁸⁴ Yine Saguchi Toru (佐口透) nun Rus kaynaklarına dayanarak yazdıklarına göre, Galdan Han'dan sonra

---

⁸²E. Kalan, **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, TTK, Ankara, 2008, s.29, 30.

⁸³V.V Bartold, **Orta Asya**, s. 140.

⁸⁴.高宗,(Gao Zong),23.bölüm, Burda Çin kaynakları onları Hui Ren (回人) diye kayıt eder.

tahta çıkan Tseveen Aravdan döneminde Kaşgarya'dan ⁸⁵ gelen Buharalılar ⁸⁶, Cungarya'da tarım yapıyorlardı. ⁸⁷ Cungarlar, Türkistan Türk halklarından öğrenerek Tseveen Aravdan zamanında tarım yapmaya başladılar ve Cungarların tarlalarının sayısı hızlı bir şekilde arttı. ⁸⁸

Galdan Han'ın ateşsilahı geliştirmesinde İsveçli J.G.Renat ve Ruslar yardım ettiler. Cungarlar, onların yardımıyla tüfek ve top imal ederek savaşlarda kullandılar. Çing⁸⁹ sülalesi kaynaklarında bu topçu askerlerden şöyle bahsedilir “Topçu (包沁) askerler Huiler (Müslüman) olup her 1000 Topçu asker bir bölük olur.” ⁹⁰ Bu topçuların savaşlarda asker, savaş dışında ise Tarançi olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, 19. asrın ortalarına kadar Çin kaynaklarında onların Tarançi değil Tariyaçin olarak kayıt edilmesidir. ⁹¹ Bu konuhakkında sonraki bölümlerde detaylı bilgi vermeye çalışacağız.

Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden getirilen Türk asıllı “tutsaklar” eskiden beri İli vadisinde yerleşen birçok Türk boylarıyla beraber tarım yapmaya zorlandılar. Daha

---

⁸⁵Kaşgarya, ‘**Altışehir**’ diye de adlandırılır, Kaşgar, Hotan, Yarkent, Kuça, Aksu, Turfan adlı altı şehri gösterir.

⁸⁶O dönemlerde Kaşgar'da İslami ilim yüksek seviyede geliştiği için “Küçük Buhara” adını veriyordu. burada Buharalı demeleri belkibunu gösterir veya Rus tarihi belgelerinde olduğu gibi Orta Asyalı anlamında Buharalı adını kullanmışta olabilir.

⁸⁷Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **Doğu Türkistan Tarihi Araştırmaları**,(新疆民族史研究)Xin Jiang Halk Yayınları, Urumçi, 1993, s. 225.

⁸⁸V.V Bartold, **Orta Asya**, s. 140.

⁸⁹Çing 清 sülalesi, 1616- 1912 arasında Çin'de hüküm süren Mançu kökenli bir sülale. Daha sonraki bölümde detaylı bilgi verilir.

⁹⁰Y. S. Qi (祁韵士), 皇朝藩部要略卷 11, **Sülalenin Yabancı Kabileleri Düzene Sokma Planı**, 11. Bölüm.

⁹¹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s. 224.

söylediğimiz gibi, çok verimli ve suyu bol olan İli ve Yedisu bölgelerinde eskiden beri burada yerleşen Türk boyları tarımsal ekonomiyle hayatını sürdürüyorlardı. Ancak Cungarlar, son birkaç yüz yıldır sürekli devam eden savaşlar sebebiyle ekonomik yapısı çökmeye yüz tutan İli bölgesinin nüfusunu artırarak Cungar Devleti'nin tarımsal ekonomisini canlandırdılar ve uzun süredir devam eden gıda meselesini de halletmiş oldular. Ama çok önemli bir gelişme olarak kayda geçebiliriz ki, İli ve Yedisu bölgesindeki Türkler bu tarihten sonra Cungarların“çiftçi kölesi” haline geldiler. Onlara artık çiftçi anlamındaki “Tariyaçin” adı verildi.

Cungar Hanlığın Yıkılması ve Tarañçilerin Sonu

Cungar Hanlığı Galdan Han döneminde büyük başarı elde etti. Galdan Han Doğu Türkistan'ın tamamını ve Orta Asya'nın büyük bir kısmını Cungar Hanlığı topraklarına dahil etmeyi başararak arkasını sağlamlaştırmış oldu. En önemlisi Galdan Han ipek yolunun önemli bir kısmına hâkim olarak Çin'in dış ticaret yolunu tehlikeye sokmuş oldu. Böylece Çin ile olan mücadele kaçınılmaz hâle geldi.

Kazak bozkırlarının ve Özbek topraklarının büyük bir kısmını ele geçiren Cungarlar atlarını artık doğuya doğru koşturma hazırlığını yapıyordu. İç Moğolistan ve Halha Moğolları Mançuların hâkimiyeti altına girince, Cungarlar artık sıranın kendinde olduğunu anladı. 1688senesinde Galdan Han Halha Moğollarına ağır bir darbe vurdu. Bundan sonra Halhalar Mançu ordusu ile daha sıkı işbirliğine girişti. Tam bu sırada Galdan Han'ın ağabeyi Senge'nin oğlu Tseven Aravdan Galdan Han'a ihanet ederek İli'de isyana kalkıştı.⁹²

---

⁹²E. Kalan, **a.g.e.**,s.35-42.

1688yılıının sonlarında Cungarlar ile Mançu İmparatoru Kang Şi'nin arası açılmış oldu ve Cungar- Mançu savaşı başladı. Bu tarihten 1697 tarihine kadar üç defa Cungar- Mançu savaşı gerçekleşti. Ancak ilk önce Cungarlar üstünlük kazanırken daha sonra Mançu ordusu ezici gücüyle zor durumda kalan Cungarları tamamen yenmiş oldu. 1697 senesinde, İli'deki tahtına Galdan'ın yeğeni Tseven Aravdan hakim olurken, Mançular tarafından ağır bir darbe alan Galdan Han öldü.⁹³

1697 senesinde Cungar Hanlığı'nın başına Galdan Han'ın yeğeni Tseven Aravdan geçmiştir. Çok yetenekli ve cesur olan Tseven Aravdan kısa zaman içinde hanlığı Galdan Han döneminden daha da fazla güçlendirmiştir. İç sorunları halettikten sonra, Tseven Aravdan komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurarak, devletin ekonomik ve askerî gücünün artması için zemin hazırlamıştır. Tam bu dönemde Cungarlar sadece hayvancılığa dayanan ekonomisini güçlendirmek için Türk asıllı Tarançilerden tarım yapmayı öğrenmiştir⁹⁴ ve yine Uygurların yardımıyla el sanatını da geliştirmiştir.⁹⁵

Devletin gücünü arttırdıktan sonra Cungarlar yine savaşa başladı. İlk önce uzun süredir Cungar Hanlığı'nı tehdit eden Kazakları bittirmek için ciddi hazırlıklara giriştiler. 1723 senesinde Kazaklar hazırlıksız yakalanarak Cungarların ağır bir saldırısına uğradılar. Böylece Kazaklar, Cungar- Kazak savaşındaki en ağır darbeye maruz kaldılar ve Türkistan, Sayram, Taşkent, Yedisu bölgesindeki Kazakların yaşam alanı yok denecek kadar azaldı.⁹⁶

---

⁹³M. E. Buğra, **a.g.e.**, s.283.

⁹⁴V.V Bartold, **Orta Asya** s.140.

⁹⁵**Cungarların Kısa Tarihi** (准噶尔史略), Halk Yayınevi (人民出版社), 1985, Pekin, s. 128-146.

⁹⁶Z. V. Togan, **Türkili (Türkistan) Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.169.

Köknur'da ⁹⁷ ise Cungarların Mançularla mücadelesi devamlı olarak sürüyordu ve 1723senesinde Mançular Köknur'u almış oldular. 1727 yılın sonunda Tseven Aravdan öldü ve yerine oğlu Galdantseren Kuntayşiünvanını almış oldu. ⁹⁸

Babasından daha yetenekli olan Galdantseren babasının dış politikasını takip ederek doğudaki Çin ve kuzeydeki Rus gibi iki güçlü komşusu ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu iki komşusunun Cungar Hanlığı'nı kendi topraklarına dâhil etme planının olduğunu iyi biliyordu. Ancak Çin bu anlamda Ruslardan daha büyük tehlike oluşturmaktaydı. Bu yüzden Galdantseren Rusya'yla oldukça iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. ⁹⁹

Kazak-Cungar savaşında ise Kazaklar Ablay Han'ın liderliğinde Cungarlara karşı zafer kazanmaya başladılar. 1740 yılındaki savaşta çok ağır yenilgiye uğrayan Cungarlar artık Kazaklara karşı üstünlüğünü tamamen yitirmiş oldu. ¹⁰⁰

Galdantseren 1731 senesinde Mançulara karşı büyük bir zafer elde etti. ¹⁰¹ Bu zafer Cungar- Mançu savaşını uzun süreli durdurmuş oldu. Bu sırada Galdantseren devletin ekonomi, askerî, idari teşkilatlarında yenilik yaparak, Cungar Hanlığı'nı en güçlü hale getirdi. Mançu İmparatorluğu ile sınır meselesinde anlaşma yaptıktan sonra ekonomisinde çok hızlı gelişme oldu. Bu sırada devletin sınırı doğuda

---

⁹⁷Şimdiki Çince adı çing Hai (青海)

⁹⁸İ. Kurban, **a.g.e.**, s.63.

⁹⁹E. Kalan, **a.g.e.**, s.80.

¹⁰⁰O. Yorulmaz, **Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler**, TTK, Ankara, 2013, s. 46-49.

¹⁰¹Sh. Zh. Li (李升召)**Cungarları İstila Etme Tedbirleri** (平定准噶尔方略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社) 2000, Hai Nan, 27. Bölüm.

Altaylardan başlayarak batıda Omi (Obi) Nehri'nin¹⁰² aşağı kısımlarına, kuzeyde Yamış Gölü'nden güneyde Tibet'e kadar uzanmıştı.¹⁰³

1745 senesinde Galdantseren ölünce Cungar Hanlığı taht kavgası ile hızlı bir şekilde bölünmeye başladı. Büyük oğlunun kendisi gibi çok yetenekli olmasına rağmen Galdantseren, onun annesinin soylu bir aileden olmamasından dolayı ikinci oğlunu halef olarak seçmişti. Bu olay taht kavgalarına yol açtı. Bir süredevam eden kavgadan sonra büyük oğlu Lamadorj mücadeleyi kazanarak Cungar Hanı oldu (1749-1753). Ancak bir müddet sonra Han ailesinin bazı üyeleri ve noyanlar¹⁰⁴ Lamadorj'a karşı isyan ettiler. Bunların içinde en önemlisi Amursana idi.¹⁰⁵

Amursana, Han ailesinden ve yetenekli bir noyan idi. Lamadorj'ın soylu bir aileden olmadığını söyleyerek, hanlık tahtının kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. 1754 yılında Mançu ordusu Amursana'nın desteğiyle Cungar topraklarına girdi ve çok zayıflamış olan devleti kolayca istila etti.¹⁰⁶ 1755senesinde kendinin Çinliler tarafından aldatıldığını anlayan Amursana tekrar isyana kalkışsa da, 1757 senesinde onun ölümüyle isyan bastırılmış oldu. Bu tarihten sonra Cungar Hanlığı tamamen yok edilmiş oldu.¹⁰⁷

---

¹⁰²Sibirya'nın güneyinden başlayan ve Kuzey Buz Denizi'ne dökülen nehir

¹⁰³E. Kalan, **a.g.e.**,s.91.

¹⁰⁴Moğolca Başkomutan, Beg anlamındadır.

¹⁰⁵M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 284.

¹⁰⁶A. Bayrur, H. Sidik, **Doğu Türkistan'daki Milletlerin tarihi**, 新疆民族史, Milletler Yayınevi, 1991, Pekin, s. 1230.

¹⁰⁷Z. V. Togan, **a.g.e.**, 176.M. M. Sayrami, **Tarihi Hamidi**, Milletler Yayınevi, Pekin, 2007, s.123-128.

Amursana'nın Mançuları getirmesi sadece Cungarlar için değil Doğu Türkistan için de büyük felakete sebep oldu. Mançu ordusu sadece Tanrı Dağlarının kuzeyini değil, güney bölgesini de ele geçirecekti. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan tam anlamıyla Çin hakimiyeti altına girmiş olacaktı.

Mançu ordusu 1755 senesinde Cungar Hanlığını yok ederken bu sırada İli bölgesinde tarım yapmakta olan Tarançiler de savaşın ateşinden kurtulamadı. Kayıtlara göre Türk asıllı halklarda dâhil 600 binden fazla nüfusa sahip olan Cungar hanlığı dağıldığı zaman sadece 30-40 bin kişi canını kurtarabildiler.¹⁰⁸ Saguçi Toru'nun yaptığı araştırmaların sonucuna göre, Mançu ordusuna teslim olan Hui'ler (回人)¹⁰⁹ 4500 aileden ibaretti. Aslında İli'deki Huiler'in sayısı bundan daha fazla olup, ancak sadece bu 4500 aile hayatta kalarak Mançu ordusuna teslim olmuştur.¹¹⁰ Zaten Çin kaynakları da İli'de insansayısının yok denilecek kadar az kaldığını, Çinli komutan'ın kaçanların arkasından asker yollayarak öldürme emri verdiğini yazıyor.¹¹¹ Rus kaynakları da İli'de Mançu ordusunun ele ele geçen kişileri yaşı, kadın ayırımı yapmadan öldürdüğünü yazıyor.¹¹² 4500 aile Mançulara teslim olurken,

---

¹⁰⁸V.V Bartold, **Orta Asya**, s.145;İ. Y. Zlatkin 伊·亚·兹拉特金, **Cungar Hanlığı Tarihi**, (准噶尔汗国史)、Çev:Ma Man Li, (马曼丽), Ticaret Yayınevi, (商务印书馆)1980, Pekin, s.184.

¹⁰⁹Çing sülalesi kayıtlarında Müslümanlar Huiler(回人) diye adlandırılmıştır. Ancak şimdiki araştırmacılar bu Huileri Uygur olarak tanımlıyor. Ama bu görüşe şüpheyle bakmak lazım, çünkü o dönemde Çin kaynakları Huiler adını Müslümanlar için kullanmıştır. Liao sülalesi yıllıkının, yollug Taşın bölümünde harezmi şah Atsız için "Hui Hui devleti padişahi"(回回国王) diye kullanmıştır. Ming sülalesi ve daha sonraki döneminde ise "Hui Hui" adı Türkistan Müslümanları için kullanılmıştır. Ancak Çing Hanedanlığı dönemindeki kayıtlardaki Hui adı daha çok Doğu Türkistanlı Müslüman Türkleri göstermektedir. Şimdi ise Hui Dunganları göstermektedir.

¹¹⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru) ,**a.g.e.** , s. 224.

¹¹¹**Cungarların Kısaca Tarihi** (准噶尔史略), Halk Yayınevi (人民出版社), 1982, Pekin, s. 209,210.

¹¹²İ. Y. Zlatkin(伊·亚·兹拉特金), **a.g.e.** , Pekin, s.431.

az sayıdaki Tarançi, Doğu Türkistan'ın Kaşgar, Aksu, Yarkent bölgelerine kaçmışlardır.¹¹³

Böylece Mançular Cungar Hanlığını istila ederek, batıda sınırlarını Yedisu'ya kadar genişletmiş oldular. Uzun süredir Çin'in batı ticaret yolu Orta Asya'daki savaşlar yüzünden çok zarar görmüştü. Bu savaştan sonra Çinliler ticareti tekrar canlandırmış oldular. Ancak İli bölgesindeki Türkler bu savaşta çok zarar görmüştü. Savaşlarda tarlaları bozulmuş, hayvanları ölmüş ve kendileri de çok perişan olmuştu.

Rusların hızlı şekilde Orta Asya'ya sahip olması Çinlileri tedirgin ediyordu ve buna yönelik tedbir almaları gerekiyordu. Cungar Hanlığını yok ederken Çinliler İli'nin stratejik önemini iyice anlamıştı. Bu sebeplerden dolayı suyu bol, çok verimli olan İli bölgesi bu tarihten sonra Çinlilerin Doğu Türkistan'ı yönetme merkezi olacaktı.

Mançular ve Çing Hanedanlığı

Mançular eskiden beri şimdiki Çin'in kuzey doğu bölgesinde otururdu. Çince şimdiki adıyla“kuzey doğu üç eyaleti” (东北三省) diye adlandırılan bu bölge eskiden beri Mançuların yaşadığı bölgeydi.

Çing Hanedanlığını kurmadan önce Mançular Çin kaynaklarında çeşitli adlarla kaydedilmiştir. Tunguzların bir kolu olduğu söylenen Mançular en eski kaynaklarda Su Şen (肃慎), Han Hanedanlığı (M.Ö 202-M.S 220) döneminde Yi Lou (挹娄), kuzey Wei (Tabgaç) (M.S 398-534) döneminde WuJi (勿吉), Sui

---

¹¹³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.** , s. 223.

Sülalesi (581-619) ve Tang Sülalesi (618-907) döneminde ise Mo He(靺鞨) adıyla kayıdedilmiştir. Kıtaneların kurduğu Liao sülalesi döneminde Cürcen (女真) diye adlandırılmıştır ve en son Çing Hanedanlığının ikinci hanı Abahay Han 1635 senesinde Cürcen adını Manju¹¹⁴(Mançu, 满洲) olarak değiştirmiştir.¹¹⁵

Mançuların ataları eskiden beri “Mançurya” topraklarında avcılık ve balıkçılıkla geçinirken, daha sonradan bir kısmı konar-göçer hayata geçmiş ve ziraat işleriyle de uğraşmaya başlamıştır. 713 senesinde Tang İmparatoru Şüan Zong(唐玄宗)Mo He liderine “Sol Kanat Komutanı, Bohay Hanı “渤海郡王”¹¹⁶ unvanı vermiştir. Böylece Tang İmparatorluğuna bağlı Bohay Devleti kurulmuştur.¹¹⁷

Türklerin batıya göç etmesiyle, yeni bir bozkır halkı Kıtanelar hızla güçlendiler ve X. asrın başlarında Türklerden boşalan bozkırlara hakim oldular. Hızlı bir süratle büyüyen Kıtanelar Kuzey Çin’i de ele geçirerek 916 senesinde Liao (辽, 916-1125) adında bir devlet kurdular. Kıtanelar, 926 senesinde Mo Hi’lerin Bohay Devletini yıktılar. Bu Tarihte Mo Hi’lere artık Cürcen (女真) deniyordu. Kıtanelar gelişme seviyesine göre Cürcenleri Şu Nü Cın 熟女真 (Olgun Cüecen) ve Şing Nü Cın生女真(Yeni Cürcen) diye ikiye ayırdılar. Aslında daha sonra karşımıza çıkacak olan üç grup Cürcen topluğu bu tarihte ayrılmaya başlamıştı. Gittikçe güçlenen

---

¹¹⁴Mançu dilinde “Sert oK” anlamına gelmektedir.

¹¹⁵Mançu Tarihi Yazma Grubu, **Mançuların Kısa Tarihi**, (满族简史) zhong Hua Yayinevi (中华书局), 1979, Pekin, s. 1, 47.

¹¹⁶**Eski Tanag Kitabı** (旧唐书), zhong Hua Yayinevi (中华书局), 1975, Pekin, 199. Bölüm, s. 5360.

¹¹⁷Mançu Tarihi Yazma Grubu, **a.g.e.**, s. 7.

Cürcenler 1115 senesinde Kıtınlara karşı isyan başlattılar ve aynı yıl Aguda Cin Devletini (Altın Hanlığı, 金国)kurdular. 1125 senesinde ise Kıtınlara son verdiler.¹¹⁸

Bu darbeden sonra Kıtınlı batıya göç ederek Karahanlıları ve Turfan Uygur Devletini ele geçirdiler. Selçukluların yıkılmasının dönüm noktası olan Katvan Savaşı (1141) tam bu Kıtınlı ile olmuştu.¹¹⁹

1234 senesinde Moğollar Cin Devletini yok ettiler, bu tarihten sonra Cürcenler Çing Devletini kurana kadar 400 sene Moğol ve Çinlilerin hakimiyeti altında yaşamışlardı. Az önce ifade ettiğimiz gibi Cürcenler bu tarihte üç ana grup halindeydiler. Bu grupların her birinin yaşam adetleri ve Çin ile olan ilişkileri buldukları coğrafyadan dolayı çeşitlilik gösterirdi.¹²⁰

Mançurya'nın en güneyinde yaşayanve en gelişmiş olan Cürcenlere, Cien-cou Cürcen'leri (建州女真) deniyordu. Bu bölgede yoğun Çin nüfusu vardı ve onlar Çinlerle yakın ilişkiler kurmuştu. Çin'e komşu olmaları ve Çin İmparatoru ile olan yakın ilişkileri onların Çinle yoğun ticaret yapmalarını mümkün kılmıştı.¹²¹ Sonradan Çin'i ele geçirip Çing Hanedanlığını kuran boylar bu grup içinden çıkmıştır. İkinci grup, kuzey ve doğu Mançurya'nın ormanlık bölgelerinde yaşayan Nurgal'lardır (奴儿干). Avcılık ve balıkçılıkla geçinen Nurgallar az önce ifade ettiğimiz “Bilinmeyen Cürcen”lerdir. Çinliler bunlara “Vahşi Cürcenler” diyorlardı. Üçüncü

---

¹¹⁸K. Guan, (关凯), **Mançular kaybıldı Mu ?** (满族消失了吗?), Merkezi Milletler Üniversitesi Doktora Tezi, Pekin, 2009, s.16.

¹¹⁹Mançu Tarihi Yazma Grubu, **a.g.e.**, s. 19

¹²⁰K. Ercilasun, **a.g.e.**,s. 57.

¹²¹Mançu Tarihi Yazma Grubu, **a.g.e.**, s. 15.; K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 58.

grup ise, Mançuryanın batısında güney Moğollarına komşu yaşayan küçük bir grup idi.¹²²

Mançurya’da yaşayan bu gruplardan özellikle birincisi, hem Ming Hanedanı (明朝, 1368-1644) ile hem de Kore ile ticari ilişki içerisinde bulunuyordu. Ming Hanedanı bu bölgeye yönelik olarak geleneksel Çin politikasını uygulamış, burada bulunan boyların birbirinden mümkün olduğu kadar uzaklaşmasını desteklemiş, her bir boyun liderine çeşitli unvanlar vererek bunların kendilerini büyük hissetmelerini ve birinin diğerine boyun eğmemesini sağlamaya çalışmıştır.¹²³

Çin’in bu politikaları ta 16. asra kadar başarıyla devam ederken,16. asrın sonlarında Cürcenlerle Ming Hanedanlığının arası açıldı. Cen-cou Cürcen’lerinin bir boyunun beyi olan Nurhaç 1583 senesinde Ming Hanedanına karşı isyan başlatı. 1587 senesinde bağımsız bir küçük hanlık kurmayı başaran Nurhaç, dikkatini artık Mançurya’daki Cürcen gruplarının üzerine çevirdi. 1616 senesine kadar Cürcen gruplarının büyük bir kısmını kendi hakimiyeti altında toplamayı başardı ve aynı yıl Sonraki Cin Devleti’ni (后金国) kurdu.¹²⁴

Nurhaç’ın yaptığı en önemli değişiklik “Sekiz Sancak Birlikleri”ni kurmasıydı. Büyük bir kısmı konar-göçer olan veya yerleşik hayata geçen Cürcenler hala boy birlikleri halinde yaşıyorlardı ve bu Çin’in geleneksel politikasını başarıyla uygulayabilmesini sağlıyordu. Bu bozkır devletlerinin kısa ömürlü olmasının önemli

---

¹²²K. Ercilasun, **a.g.e.**, s.59.

¹²³K. Ercilasun, **a.g.e.**, .s.59.

¹²⁴Y. X. Hu (胡艳霞), **Çing Dönemi Mançuları ve Kuzey Doğu Bölgesindeki Azınlıklarla Olan Dil İlişkisi** (清代满语与东北少数民族语言关系研究), Merkezi Milletler Üniversitesi Doktora Tezi, Pekin, 2012, s. 21,21.

sebeplerinden biriydi. Nurhaç, boy beyleri arasındaki çekişmeyi bitirmek ve Cürcen boylarının kendi boy beylerine değil Nurhaç'a ve onun varislerine sadık olmasını sağlayarak gücü merkezleştirmek için tüm Cürcen askerlerini sekiz farklı renkli sancağa ayırarak boy yapısını zayıflattı.¹²⁵ Bu değişiklik Mançuların uzun bir süre Çin'e hâkim olmasını sağladı. Tarihte iki büyük İmparatorluk Çengiz İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu buna benzer uygulamayla merkezi güçlendirmeyi başarmıştı.¹²⁶

Nurhaç'ın kurduğu devlet hızlı büyüyerek 1618 yılında Ming hanedanlığına karşı savaş açtı ve büyük başarılar kazandı. 1626 senesinde Nurhaç ölünce yerine oğlu Abahay geçti ve Cürcen sekiz sancağı yanında "Çinli sekiz sancağı" ve "Moğol sekiz sancağı" oluşturdu.¹²⁷ Bunlar daha sonra bütün Çin'i fethetmek için çok önemli avantaj kazandırmıştı. 1635 senesinde Abahay, Cürcen adını Mançu olarak değiştirdi, 1636 yılındada devlet adını Büyük Çing (大清) olarak değiştirdi. 1643 senesinde Abahay ölünce oğlu Fulin (Kang Şi 康熙) tahta çıktı ve 1644 yılında Pekin'e girdi. Son Ming hükümdarı intihar edince Ming Hanedanı resmen yıkılmış oldu. Aynı yıl Çing Hanedanlığı resmen kurulmuş oldu.¹²⁸

Çing Hanedanlığını kuran Mançular uzun süre Çin ile komşu olduğundan, devletlerini de köklü Çin kültürünün üzerine kurmuşlar ve böylece fazlasıyla Çin kültürünün etkisinde kaldıkları için baştan itibaren Mançu hükümdarları da eski Çin

---

¹²⁵Mançu Tarihi Yazma Grubu, **a.g.e.** , s. 26.

¹²⁶K. Ercilasun, **a.g.e.**, s.59.

¹²⁷J. Sun (孙静), **Mançuların Menşei Hakkında Görüşler** (满族形成再思考), Fu Dan Üniversitesi Doktora Tezi, Shang gai , 2005, s.52-61.

¹²⁸Mançu tarihi yazma grubu, **a.g.e.**, s. 45-55.

hükümdarları gibi kendini Tanrı'nın oğlu, yeryüzünün hükümdarı sanıyordu. Aynı zamanda çevresindeki yabancı halkı barbar ve kültürsüz sayarak, onların Çing hanedanına baş eğmesini Tanrının emri; kendilerine haraç ödenmesini de geleneksel bir meşruluk olarak görüyordu. Çevresindeki egemen hakimiyetleri “gayri meşru-illegal” olarak niteliyordu.

Çing Hanedanlığının Doğu Türkistan'ı İstila Etmesi

18. yüzyılda, Çinlilerin henüz saldırıya başlamalarından önce, Çin'in bugün “Şincan Uygur Özerk Bölgesi” olarak adlandırdığı bölgede iki hakimiyet mevcut idi: Merkezi İli olan Cungar devleti ve Cungarlara dayanan Altışehir Hocalar hakimiyeti.

Cungaryadaki Mançu istilasını 1754'ten 1757'ye kadar devam eder¹²⁹ Ancak Doğu Türkistan'ın doğu bölgesi (Kumul, Turfan) 18. yüzyılın başlarında Çing Hanedanlığının etkisi altına girmeye başlamıştı. Güney bölgesi ise Cungarya'nın istilasından hemen sonra, yani 1759 yılında Çing Hanedanlığının eline geçer.

1697 senesinde Galdan ölünce onun yerine Tseven Aravdan geçti. Bu süreç içinde çıkan kargaşalardan faydalanmak isteyen Kumul hakimi Ebeydullah Tarkan Beg 1696 senesinde Pekin'e iki kere elçi göndererek onlardan yardım istedi.¹³⁰ Ancak Çing Hanedanlığı bunu yine kendine itaat etme olarak niteliyordu ve getirdiği

---

¹²⁹E. Kalan, **a.g.e.**, s.95-97.

¹³⁰Sh. Zh. Li (李升召), **kuzey Kumluk Bölgelerini İstila Etme Planı**(亲征平定朔漠方略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社), Hai kou(海口), 2000, s. 6.

hediyeleri vergi olarak görüyordu.¹³¹ Ama Ebeydullah Tarkan Beg'in amacı Mançu ordusundan destek alarak Cungarlardan kurtulmaktı.¹³² Ancak Tseven Aravdan hızlı davranarak Kumulu aldı. Doğu Türkistan'ı almak için Kumul'un çok önemli olduğunu Mançu ordusu biliyordu ve bir süre sonra Kumul'u Tseven Aravdan'dan tekrar aldı. 1708 senesinde Ebeydullah Tarkan Beg ölünce yerine oğlu Gafur Beg geçti, ancak 1710 senesinde o da öldü ve yerine oğlu Emin Beg geçti.¹³³ Burada dikkat etmemiz gereken bir nokta, şimdiki bu Kumul Beyi Emin Beg ile daha sonra karşımıza çıkacak olan Turfan Beyi Emin Hoca Beg (1697-1777) ayrı iki şahıstır.¹³⁴

1717 senesinde Mançu ordusu Turfana girdi ve 1720 sesinde Urumçi'yi de almış oldu. Ancak Tseven Aravdan da Mançu ordusuna karşı askerî harekette bulunuyordu. 1720'den sonra Kumul, Turfan ve Urumçi Mançuların eline geçmiş oldu. Bu sırada Turfan'da bulunan iki büyük aileden Emin Hoca ve Ağız Hoca'nın biri Mançuları diğeri Cungarları destekliyordu. Turfan bölgesi Mançuların eline

---

¹³¹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**(18-19 世纪新疆社会史研究) Çinceye Çev: S. Ch. Ling (凌颂纯), Doğu Türkistan Halk Yayınevi (新疆人民出版社), Urumçi, 1984, s.10,11.

¹³²A. Khodjaev , K. Khodjaev, “*Ch'ing Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali*”, **Türkler**, Cilt 18, TTK, Ankara, 2002, s.690.

¹³³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru),**18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s.12.

¹³⁴Kumul Beyi Eming Beg'in ölüm ve doğum yılı belli değil, Turfan Beyi Emin Hoca aslında Turfandaki nüfuzlu bir din adamı olup 1697 yılında doğdu ve 1777 yılında vefat etti. Çing Hanedanlığı dönemindeki Doğu Türkistan yöneticilerinin çoğu Emin Hocanın soyundan gelmektedir.

geçince Açıız Hoca ve yakınları Uç'a (Oş)¹³⁵ kaçtı ve orada yerleşti. Uç bölgesine bu tarihten sonra Uçturfan denmeye başladı.¹³⁶

1727 senesinde Cungar Devletinin başına geçen Galdantseren Mançulara karşı askerî hazırlıklara başladı. 1729 senesinde Mançu ordusuna karşı savaş başlattı ve Turfan, Kumul'dan Mançuları atmayı başardı.¹³⁷ Ancak 1737 yılında Halha'da yenilen Cungarlar etkisini yitirmeye başladı. Kumul ve Turfan bölgeleri yine Mançu ordusunun eline geçti. Cungarları destekleyen Açıız Hoca kaçınca Mançuları destekleyen Emin Hoca Turfan'ın beyi oldu.¹³⁸

“Altışehir”e gelince, önce “hükümdar” olan Aktaglık Hocalar sürekli isyan etmiş bunun üzerine tutsak olarak İli'de yaşayan Karataglık Hoca Daniyal 1720 senesinde Tseven Aravdan tarafından Altışehir hükümdarı olarak atanmıştı. Ancak o da Aktaglık hocalar gibi her sene 26000 tenge altın vergi ödüyordu. Bundan başka “Çizye”¹³⁹, “Haraç”, “Baç” ödemek zorundaydı. “Alltışehir”, 1720'den 1755 kadar bölge Karataglık Hocaların yönetimi altındaydı.¹⁴⁰

---

¹³⁵ Kırızistan'daki Oş ile karıştırılmamalı

¹³⁶ Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s.14-17.

¹³⁷ A. Khodjaev, K. Khodjaev, **a.g.e.**, s.694.

¹³⁸ Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s.21-29.

¹³⁹ Arapça bir kelime olup, adam başı vergisi anlamında, yani her nüfuz için bir tenge.

¹⁴⁰ Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s.30, 31.

1755 yılında İli'yi ele geçirdiğinde burada Aktaglık Hocalar: Burhaneddin Hoca ve Cihangir Hoca kardeşler ¹⁴¹tutsak olarak kalıyordu. Cungarları yok ettikten sonra, Altışehir'i ele geçirmek üzere Altışehir'deki Karataglık Hocalara karşı kullanmak üzere Çing Komutanı bu kardeş hocaları Kaşgara gönderdi. ¹⁴²Burhaneddin Hoca bazı yerli beglerin ve halkın desteğiyle hakimiyeti ele almayı başardı. Yüzlerce yıl süren Aktaglık- Karataglık mücadelesi Aktaglıkların zaferiyle sonuçlanmış oldu. ¹⁴³

Burhaneddin Hoca ve Cihangir Hoca Altışehir yönetimini tamamen ele aldıktan sonra, Çing Hanedanlığından kurtulmak istedi. Ancak Hoca Burhaneddin bu konuda biraz tereddüt edince kardeş hocaların arası açılmış oldu. Burhaneddin Hoca isteksiz halde kardeşiyle beraber Çing ordusuna karşı savaştı. Ne var ki 1758 yılında başlayan savaş 1759 senesinde Çing ordusunun zaferiyle sonuçlandı. Böylece Doğu Türkistan tamamen Çing Hanedanlığının eline geçmiş oldu. ¹⁴⁴ Aktaglık ve Karataglık Hocaların evlatlarının bazıları Pekin'e getirildi, bazıları Fergana bölgesine kaçtılar. ¹⁴⁵Bu Hocaların evladı olan Cihangir Hoca Hokand Hanlığından destek alarak 1826 yılında Kaşgar'da isyan başlatacağı. ¹⁴⁶

---

¹⁴¹Bazı tarihi kaynaklarda "Kaedeş Hocalar" da deniliyor.

¹⁴²M. S. Kaşgari, **a.g.e.**, s. 218-230; Sh. Zh. Li (李升召), a.g.e, cilt 3, bölüm 10 (卷十). S.185-187.

¹⁴³M. S. Kaşgari, **a.g.e.**, s. 245; Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s. 38.

¹⁴⁴Zuo Kou Tou 佐口透(Saguçi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s.35-59.

¹⁴⁵Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s. 110.

¹⁴⁶Ü. Bulduk, **Hkond Hanlığı ve İbret'in Fergane Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2006, s. 22, 23.

Çing Hanedanlığı, 1696 senesinde Kumul'a girmeye başlamasından 1759 senesine kadar yaklaşık 60sene adım adım Doğu Türkistan'ı istila etme planını gerçekleştirdi. O dönemdeki Doğu Türkistan'da bulunan güçleri şöyle sıralıyabiliriz:Cungarlar, Aktaglık ve Karataglık denilen dinî Hocalar, Yarkend Hanlığının mirasçıları ve yerli begler. Bu güçler arasındaki çekişmeler ve menfaat alışverişleri Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kaybetmesinin en temel sebeplerinden diyebiliriz. Nakşibendi hocaları her zamanki gibi siyasi amacı için dinî kullanarak toplumu birbirine düşman kıldı ve Çağatay evlatlarıyla hakimiyet mücadelesine girdiler. Toplumdaki siyasi ve kültürel sarsılma ile çekişmenin kaynağı bu Nakşibendi hocalarıydı.¹⁴⁷

Batı Türkistan'ın kaderi de, Doğu Türkistan'dan pek farklı değildi. Hızlı yükselen Rus İmparatorluğu sonraki yüz yıl içinde tüm Batı Türkistan bölgesini kendi hakimiyeti altına alacaktı. Aslında bu sonuçları doğuran en önemli sebep, deniz yolunun açılmasıyla ve yeni dünyanın keşfiyle eski İpek Yolunun çöküşü diyebiliriz. İpek Yolunun çökmesi, Türk dünyasının ve aynı zamanda doğunun çökmesi olacaktı.

İkinci Tarançı Toplumunun Ortaya Çıkması

Çing Hanedanlığı 1755 yılında Cungarya'yı aldıktan hemen sonra bölgenin toplum yapısı, ziraat işleri ve vergi sistemi hakkında bilgi toplamaya başlamıştır. Aslında Çing Hanedanlığı Cungarların bu bölgedeki Müslümanlara uyguladığı tarım

---

¹⁴⁷İ. Kurban, a.g.e., s.97.

siyasetini devam ettirmek istiyordu.¹⁴⁸ 1758 yılında Çing hükümdarı Çien-Long “İli’de askerî üs kurmamız şart, eskiden Müslümanlar İli bölgesinde tarım yapıyormuş. Biz de Müslüman şehirlerini ele geçirdikten sonra, bir kısım Müslümanları İli’ye getirmemiz lazım”¹⁴⁹ diye bildirmişti.

Ruslardan ve Kazaklardan gelebilecek tehditten dolayı Çing Hanedanlığı İli’de askerî üs kurmanın çok önemli olduğunu anlamıştı. Daha öncede Cungarların yaptığı gibi İli’de tarım arazilerini tekrar açarak İli’de bulunacak olan askerlerin gıda meselesini Müslümanların haletmesini planlıyordu. Mançu-Cungar savaşında çok zarar gören İli bölgesini tekrar canlandırma planını yavaş yavaş gerçekleştirmeye başladı.

Ancak Çing Hanedanlığın İli’de bulunacak asker sayısı yaklaşık 4000 olduğu için, pek fazla nüfus getirmenin kendileri için tehlikeli olabileceği, ama az getirisedeyeterince tarım arazisi açılmayacağı endişesini taşıyorlardı.¹⁵⁰ İmparator Çien-Long tarafından İli’de mutlaka askerî üs kurulması ve askerlerin gıda meselesinin Müslümanlar tarafından karşılanması, her Müslüman şehriden bir kısım çiftçilerin İli’ye göç ettirilmesi ve bunun için eski sistemin araştırılıp bir plan yapılması hakkında emir verildi.¹⁵¹

1759 yılının sonunda tüm hazırlıklar bitmiş ve Doğu Türkistan’ın güneyinden göçmen getirme işlemleri başlatılmıştır. Dikkatimizi çeken, 1755-1760 yıllar

---

¹⁴⁸Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.235.

¹⁴⁹Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 5, bölüm 54 (续、卷五十四). S.158-159.

¹⁵⁰Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 5, bölüm 55 (续、卷五十五). S.175.

¹⁵¹Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 6, bölüm 71 (续、卷七十一). S.115.

arasında İli bölgesinde Mançu ordusuna teslim olan “eski Tarançiler” tehlikeli olarak görülüp, İç Moğolistan ve Mançurya’ya sürgün edilerek orada tarım yapmaya mecbur edilmiştir.¹⁵² Yani ikinci defa Tarançi toplumu oluşmadan önce İli bölgesi tehlikelerden “temizlenmiş!” tir.

1760yılıının başında toplam 1000 aile “yeni Tarançi” İli nehrinin kuzey ve güneyine planlı bir şekilde yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu yeni Tarançilerin, isyan etmelerini önlemek için “Altışehir”in farklı bölgelerinden seçilerek getirilmeleri ve ilk üç sene Kaşgar, Yarkent ve Hotan bölgelerinden hiç kimsenin olmaması ayrıca dikkati çekmektedir. Muhtemelen bu bölge eski Aktaglık, Karataglık Hocaların nüfuz ettiği bölgeler olduğu için, bu bölge halklarının isyan etmesinden endişelenmişlerdir. İlk olarak 1760 yılında 300 aile Tarançi’yi İli’ye yerleştirmiştir.¹⁵³ 1761 yılından önce 500 aile, sonra 200 aile toplam 800 aile, 1762 yılında ise 250 aile getirerek, önce planlayan 1000 aileyi aşmışlar.¹⁵⁴

1763 yılına gelince “Altışehir”den gönüllü gelmek isteyenler çoğalmaya başlıyor.¹⁵⁵ Ancak Çing Hanedanlığı isyan çıkmasından endişelendiği için eskisi gibi her vilayetten en fazla 300 aile alma şartı koyuyor. Kaşgar’dan 300 aile, Aksu’dan 270 aile, Uç Turfan’dan 200aile, Yarkent ve Hotan’dan toplam 400 aile, Sayram ve Bay’dan toplam 130 aile, Kuçar ve Şayar’dan toplam 150 aile, Karaşehir ve Dolan’dan¹⁵⁶ toplam 50 aile getiriyor. Böylece toplam 1500 aile göçmen getiriliyorve

---

¹⁵²Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.237, 238.

¹⁵³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.238.

¹⁵⁴Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 7, bölüm 16 (续、卷十六). S.244.

¹⁵⁵Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 7, bölüm 20 (续、卷二十). S.308.

¹⁵⁶Şimdiki Avat nahiyesi

İli bölgesinin çeşitli yerlerine yerleştiriliyor.¹⁵⁷İli'deki Tarançi nüfusu 1765 yılında 4796 aile, 1768 yılına gelince 6383 aile oluyordu. Bunlardan 323 aile Yançı, 6000 aile ise Tarançi olarak kayıt edilmişti.¹⁵⁸Mançu Ordusu Gulja Şehrini yönetim merkezi yaptı ve Mançu askerler bu şehre yerleştirildi.¹⁵⁹

Yukarıda adı geçen Yançılar, yüksek makamdaki Beglerin tarlaları için çalışan ve onların hizmetlerinde bulunan kimselerdir. Bunların hiçbir özgürlüğü yoktur ve Beglik makamının yüksekliğine göre kullanabilecek yançıların sayısı belirlenirdi. Yançıların durumu Tarançilere göre daha kötüydü, yani hiç özgürlüğü olmayan kölelerdi.¹⁶⁰

1768 yılından sonra, Tarançilerin nüfusu artık 6000 aile, yani 20 binden fazla bir nüfus olmuştur ve bu tarihten sonra göçmen siyaseti durdurulmuştur. 1804 yılında Çing ordusuna yolladığı raporda İli'deki Tarançilerin halen 6000 aile olduğu söylene de ¹⁶¹ muhtemelen bu 30 sene önceki rapora dayanmaktadır ve yanlış olmalıdır. Çünkü W.Radloff'un araştırmasına göre 1834 yılında artık 8000 aile ve 40 binden fazla nüfus olmuştu. ¹⁶² Yani 1768 yılından 1840'lara kadar 2000 aile çoğalmıştır. Ancak Nezer Haca Abdusemetov'un (Uygur balası) verdiği bilgiye

---

¹⁵⁷Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 7, bölüm 23 (续、卷二十三). S.350,351.

¹⁵⁸Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.239.

¹⁵⁹E. Schuyler, **Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları)**, Çev: Firdevs Çetin, Halil Çetin, Pradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.504.

¹⁶⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (SaguçiToru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları**, s.150-155.

¹⁶¹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.240.

¹⁶²W.Radloff, **Sibiryadan**, çev: A. Temir, Cilt 2, Maarif Basımevi, 1957, İstanbul, s. 348.

göre bu 2000 aile 1836-1839 yıllarıarası yeni su inşaatı için Altışehir'den getirilmiştir ve böylece “İli sekiz bin” adı ortaya çıkmıştır. ¹⁶³

Çing Hanedanlığı Cungarlarla savaşıırken, İli bölgesindeki halkın çoğunluğu ölmüş veya kaçmıştı. Cungarya'yı ele geçirdikten sonra Çing Hanedanlığı, Ruslar ve Kazaklardan gelebilecek tehditler karşısında İli'de askerî üs kurmaya mecbur kalmıştı. Ancak bu askerlerin gıda meselesini halletmek ve İli'deki verimli arazileri boş bırakmamak için Cungarlardan örnek alarak Altışehir'den nüfus göç ettirerek ikinci kez Tarançi toplumu oluşturuldu. Bu kez Tarançiler sadece Altı Şehir'den getirilmişti. Bu kez deTarançilerin durumu Cungar döneminden daha kötüydü. Yukarda dile getirdiğimiz Yançılar Beglerin kölesi durumundayken bunlar ise devletin ve beglerin “çiftçi kölesi” olmuştu.

İsyan Öncesi Tarançilerin Durumu

1826 yılında Kaşgar'da Cihangir Hoca Liderliğinde büyük isyan çıkınca¹⁶⁴ Tarançiler daha çok zorluklar çekmeye başladı. Çing ordusu Kaşgar'da savaşıırken Tarançiler iki kat tahıl vergisi ödemekle beraber Çing ordusu yanında savaşmaya mecbur tutuldu. 1834 yılında ise yeni tarım ve yerleşim yerleri açmak üzere mecbur işa tutuldu. 1836 yılında ise Çang Moza Yusuf adındaki bir Faris din adamının

---

¹⁶³N. H. Abdusemetov, “*Gulca Sultanlığı Hakkında*”, **Şura Dergisi**, 19 Mayıs, Sayı 18, Kazan, 1911, s.561-563.

¹⁶⁴Ü. Bulduk, **a.g.e.**, s.23.

liderliğinde isyana kalkışsa da Çinliler tarafından çok acımasız şekilde bastırıldı. Böylece Tarançılar uzun bir süre kendinî toparlayamadılar.¹⁶⁵

1840 yılının başında Çin-İngiltere Apyon Savaşı'nda, Çing Ordusu'nun yenilmesinden sonra, ABD, Fransa gibi batılı ülkeler Çin topraklarını tehdit etmeye devam ediyordu. Çing Hanedanlığı kendi hâkimiyetini sürdürebilmek için bu ülkelerle kendi aleyhine çok ağır şartlara dayalı anlaşmalar yaptı. Bu durum halkın Çing Hanedanlığı'na karşı isyan etmesine neden oldu. 1850 yılının sonunda Çin'in Guang Şi eyaleti'nin Cin Tien bölgesinde, çiftçiler Çing Hanedanlığı'na karşı isyan başlattılar ve 1851 yılında "Taiping Tian Guo" adında bir hâkimiyet kurdular. Ancak bu isyan 1864 yılında Çing ordusu tarafından bastırıldı. Lakin bu tarihten sonra Çing Hanedanlığı'na karşı isyanların sonu bitmedi. Tam bu sırada İli'deki Mançu ve Çinli yöneticiler peş peşe para bastırdı. Daha sonra büyük madencilik spekülasyonları başlatıldı. Pek çok yerde bakır madeni açmak için pahalı tesisler inşa edildi. Bu olaylar pek çok Tarançi ve kalmuk ailelerini harap etti.¹⁶⁶

1862 yılında, Çinli Müslümanlar diye tanıdığımız Dunganlar, Çin'in Şanşi ve Kansu eyaletlerinde isyan başlatsa da Çing Ordusu tarafından yenilerek Doğu Türkistan'a doğru kaçtılar. Böylece bu isyanın ateşi Dunganların yoğun yerleşen İli Bölgesine de sıçradı.¹⁶⁷

---

¹⁶⁵E. Schuyler, **a.g.e.**, s.510, 511.

¹⁶⁶E. Schuyler, **a.g.e.**, s.512.

¹⁶⁷Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru) , **a.g. e.**, s.269.

İli Bölgesindeki Dunganlar

Dunganlar(东干) veya Hui'lerin (回)soyu ve adı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Önce,Türkistan Türkleri ve Türkiye'de yaygınlaşan “Dungan” adı üzerinde duralım.

HalenDungan kelimesinin menşei hakkında 6 farklıgörüş mevcuttur. Görüşlerin birincisinin: Çin'in “Kansu (甘肃) Eyaleti'nin Doğusu” anlamındaki “Dong Gen, 东甘” sözünden veya “ Dün Huang 敦煌” sözünden şimdiki haline dönüştüğü, ikincisinin: Çin'in Şanşi (陕西) Eyaleti'nin Tong Guan (潼关) bölgesinin adından değişerek geldiği (çünkü 1862 yılındaki isyan buradan başlamıştı) üçüncüsünün: Uygur Türkçesi'ndeki “Digen”¹⁶⁸ kelimesinden geldiği, dördüncüsünün:yeni arazi açmak anlamındaki “Tün Ken 屯垦” kelimesinden geldiği, beşincisinin: Türkçedeki “dönmek” kelimesinden geldiği, Dungan Araştırmacıları tarafından da kabul gören altıncı görüşün ise; doğu yönü anlamındaki “Dong An 东岸” kelimesinden geldiği yazılmaktadır.¹⁶⁹

“Dungan” kelimesi, 19. asrın ortalarına doğru Çağatayca metinlerde “Tungani” olarak geçmeye başlamıştır.¹⁷⁰Uygur dil bilimcileri, altıncı görüşün daha doğru olduğunu, “Dong An” kelimesinin Uygur Türkçesi'nin dil yapısına göre “Dung Gan” olarak değiştiğini ancak Rusçada “ئ(nazal n)” sesi olmadığı

¹⁶⁸Digen Uygur Türkçesinde Söyleyen anlamındadır.

¹⁶⁹A. Ayup, “*Dungan kelimesinin anlamı ve menşei*”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, Doğu Türkistan Dil-Yazı idaresi Yayın Kurulu, Urumçi, 2007, sayı2, s. 28-31.

¹⁷⁰M.S. Sayrami, **a.g.e.**, s.183.

için,Rusçaya “Dungan” olarak geçtiğini ve İlim sahasına da böyle yayıldığı düşünülmektedir.¹⁷¹ Ancak “Dungan” ların kendine göre asıl adı “ Hui Hui 回回” dir.Şimdi “Hui Hui 回回” kelimesi üzerinde duralım.

Çin tarihçilerinin ve dilcilerinin çoğunluğu Hui Hui kelimesinin Uygurların Çince adı olan Hui Hu(回鹘), yani şahin gibi saldıran, kelimesinin ses değişikliği nedeniyle ortaya çıktığını savunmaktadırlar.¹⁷²

Hui Hui adının Çinliler tarafından verildiği kesindir. Çince metinlerde “ Hui Hui” kelimesi XI. asrın sonlarına doğru, Çin’in Song Hanedanlığı (960-1279) döneminde ortaya çıkmıştır.“Hui Hui 回回” kelimesi ilk defaSong Hanedanlığı dönemindeki şair Şen Kuo’un 1082-1085 yılları arasında yazmış olduğu bir şiirinde görülmüştür.¹⁷³ Çinli araştırmacılara göre bu kelime Karahanlı Devleti’ne bağlı Müslüman Türkleri ifade etmektedir. Çin tarihi kaynaklarında Karahanlı Devleti için Uygur Devleti (HuiHu 回鹘)deniliyordu.1141 yılında gerçekleşen Katvan savaşında Harezmi Şah Atsız için de Hui Hui hükümdarı denilmekteydi.¹⁷⁴ Ama gördüğümüz gibi burada Çin kaynakları ilk önce Hui Hui kelimesini Müslüman Türkler için kullanmıştır. Ama daha sonrakiMing Hanedanlığı (1368-1644) döneminde Türk olmayan Müslümanlar içinde de Hui Hui kelimesini kullanmaya başlamıştır.¹⁷⁵ Hui

---

¹⁷¹A. Ayup, **a.g.e.**,s. 31.

¹⁷²M. Zheng (敏政), “*Dunganlar Adı ve Kökeni Hakkında*”,(回族族称和回族族源考述), **Kuzey Batı Milletler Üniversitesi Dergisi**, Kuzey Batı Milletler Üniversitesi Yayınevi, Lan Zhou, 2009, Sayı 6, s.12.

¹⁷³Ş. Kuo (沈括), “**Meng Şi Bi Tan**”, (梦溪笔谈), cilt 5, Wan Juan Yayınları, Shen Yang, 2008, s. 60.

¹⁷⁴E. Ekrem, “*Çağdaş Uygur Kimliğinin Şekillenmesi*”, **Anayurt Dergisi**, Sayı 4, <http://anayurtjurnali.net>, 2014, s. 52.

¹⁷⁵E. Ekrem, **a.g.e.** , s. 53.

Hui kelimesinin Uygurların adı olan Hui Hu'dan geldiğinin önemli bir kanıtı da 1617 yılında yazılan “Su Şehri'nin Çin ve Yabancı Memleketlerdeki Arşivleri” adlı eserin giriş bölümünde Doğu Türkistan dâhilTürkistan Müslümanları için Hui Hui ile Hui Hu kelimesini aynı anda kullanılmış olmasıdır.¹⁷⁶Daha sonraki dönemlerde Hui Hui adı artık sadece Müslüman Türkler için değil, tüm Müslümanlar için kullanılıyordu

Çing Hanedanlığı döneminde ise Hui Hui veya sadece Hui adı, Doğu Türkistan ve Dunganlar dâhil bütünMüslümanları kapsamaktaydı.

Çinliler, Müslüman olan Dunganlara da dinî kimliğiyle Hui Hui demişlerdir. Ancak 1547 yılından başlayarak Çan Tou (缠头)¹⁷⁷ adı Hui Hui adıyla beraber Doğu Türkistan Müslümanları dâhil bütün Müslümanların adı olarak kullanılmaya başlamıştır. 1760 lardan sonra Doğu Türkistan Müslümanlarını ifade etmek üzere Hui kelimesinin önüne daha çok Çan Tou (缠头) kelimesini ekleyerek veya sadece Çan Tou olarak kullanıldığı için¹⁷⁸ Hui Hui kelimesi, daha çok Dunganların hem etnik hem de dinî kimliği olmuştur.

Dunganların kökenine gelince, Çin kaynaklarına göre onların şekillenmesi iki olayla ilgilidir. İlki, Tang Hanedanlığı (618-907) döneminin başlarında Maveraünnehir ve Orta Doğu'dan gelen Soğdak, Fars ve Arap Müslüman tüccarlarının Çin topraklarına sık sık gelmeye başlamalarıdır. Bu yabancı tüccarların

---

¹⁷⁶L.Y.Kui (李应魁), **Su şehrinin Çin ve Yabancı Memleketlerdeki Arşivleri** (肃镇华夷志), Kansu Milletler Yayınevi, Lan Zhou, 2006, s.2.

¹⁷⁷Bu kelime “başı sarıklı” anlamına gelmekte, Çinliler 14. yüzyıldan itibaren bu kelimeyle de Müslümanları ifade etmektedir. Çing Hanedanlığı döneminin sonlarında, Çan Tou adı Doğu Türkistanlı Müslüman Türkleri, Hui Hui ise Dunganları ifade etmiş oldu

¹⁷⁸E. Ekrem, **a.g.e.** , s. 37-80.

birçoğu uzun süre burada kaldılar ve Çinli kızlarla evlendiler. Böylece, bu tüccarlar ile Çinli kızlardan oluşan ilk nesil Dunganların ilk ataları sayılır.¹⁷⁹

İkincisi ve Dunganların şekillenmesindeki en önemli olay ise, XIII. asırdaki Moğol istilası döneminde, Cengiz ordusuyla Maverâünnehir'den gelen Müslüman askerlerdir. Cengiz batı seferlerine son verdikten sonra, atlarını Çin'e doğru koşturmaya karar verdi. Cengiz'in ordusuyla beraber gelen Müslüman askerler Çin kuşatmasında önemli rol oynadılar. Çin'i istila ettikten sonra bu askerlerin çoğu Çin'in iç güvenliğini sağlamak ve tarım yapmak için çeşitli bölgelere dağıtıldılar. Bu askerler Çin'deki o"İlk Dunganlar"ın evlatlarıyla soy ve din açısından yakın oldukları için onlarla kaynaşarak daha sonra Dungan milletini şekillendirdiler.¹⁸⁰ O yüzden Dunganlar, birçok etnik grubun dinî ortak zeminde kaynaşmasından şekillendi diyebiliriz. Uzun süre Çinlilerle beraber yaşadığı ve soylarında da Çin etkisi olduğu için dilleri ve birçok kültürel öğeleri Çinlilerle aynılık göstermektedir.

Dunganlar arasında yaygın bulunan birçok efsane ve destan da kendi atalarının Tang Hanedanlığı döneminde Türkistan'dan ve Orta Doğu'dan gelen Müslümanlar olduğunu göstermektedir.¹⁸¹

Dunganların Doğu Türkistan'ı misafe olarak Mekke'ye daha yakın olması sebebiyle İslam ilimleri alanında daha gelişmiş bir bölge olarak görmeleri ve

---

¹⁷⁹M. Zheng (敏政), "Dunganların Adı ve Kökeni Hakkında", (回族族称和回族族源考述), **Kuzey Batı Milletler Üniversitesi Dergisi**, Sayı 6, Kuzey Batı Milletler Üniversitesi Yayınevi, Lan Zhou, 2009, s.14,15.

¹⁸⁰M. Zheng (敏政), **a.g.e.**,s. 14, 15.

¹⁸¹K. K. A. Halidi, **Kitab-i Tarih-i Ceride-i Cedide**, TTK, Ankara, 2013, s. 82-94: K.K.A.Halidi, "Tarihi Hamsi Şarkiy" s. 150: H. Z. Li (哈正利), "Dungan Destanları", **Wen Shi Zhe Dergisi** (文史哲), Shan Dong Üniversitesi Yayınları, Ci Nan (济南), 2006, Sayı 293, s.82-86.

buyüzden Dunganlar'ın İslam ilmini öğrenmek için 1760larda Doğu Türkistan'a sık sık gelmeye başlamaları dikkate değerdir. Bundan başka 1759'da Doğu Türkistan Çing Hanedanlığı tarafından istila edildikten sonra çok sayıda Dungan tüccar Doğu Türkistan'a gelmeye devam etti. 19. asrın ortalarından başlayarak Doğu Türkistan'a gelip yerleşen Dunganların sayısı hızla büyüdü.¹⁸²

Radloff, İli'deki Dunganlar hakkında bilgi verirken, aralarında çok azının çiftçi olduğunu, çoğunluğunun ise askerlik veya tüccarlık yaptığını, kavgacı vekibirli yapılarından dolayı Tarançi ve Kazakların onları hiç sevmediğini söylemektedir. Onun verdiği bilgiye göre İli'de 10.000 civarında¹⁸³ Dungan vardır ve bunlar Türkler gibi ağır vergi ödemezler, kendilerini Tarançilerden hatta Mançulardan da üstün görürlerdi. Ayrıca bunların Türklerle evlenmeleri yasaklanmıştı.¹⁸⁴ Velihanov da Dunganlar hakkında bilgi verirken buna benzer ifadeler kullanmaktadır.¹⁸⁵

Dunganların siyasî anlamda daha serbest olmaları, İli'deki Çing Hanedanlığı ordusunda Dungan asıllı askerlerin çok sayıdaki varlığı ve bu bölgedeki Dunganların iç bölgedeki Dunganlarla sıkı bir ilişkisinin olması sebebiyle İli'de Çin'e karşı isyanı ilk olarak Dunganlar başlatabilmiştir.

---

¹⁸²Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru) , **a.g.e.**,s.269.

¹⁸³ Ancak Saguçi Toru 60 bin olduğunu tahmin ediyor.Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru) , **a.g.e.**,s.273.

¹⁸⁴W. Radloff, **a.g.e.**, s.368-373.

¹⁸⁵Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s. 279.

Tarañçi-Dungan İsyarı

1862 yılında Çin'in Şaşı(陝西)ve Kansueyaletlerinde Çing Hanedanlığı'na karşı isyan başlatıldı. Bu isyandan sonra Çing yönetiminin Dunganlara olan tutumu değişmeye başladı.¹⁸⁶1863 yılının yaz aylarında İli'de birkaç ilde Dunganlar isyan ettiler.Ancak bu isyan, Dunganların birlikte hareket edemedikleri ve az sayıda oldukları için hızla bastırıldı ve isyancıların öncülerinin bir kısmı idam edildi.¹⁸⁷

Bu olaydan sonra Dunganlar Tarañçilerle müttefik olmak istediler. Bu arada Hakimbeg Mezamzat Beg'i, İli'deki Çinli general aslı olmayan bir suçlamayla hapse atmıştı. Tarañçiler, bu olaydan sonra artık Çing Hanedanlığı'na karşı hareket etmezlerse geç kalacaklarını anladılar ve yeni hükümet kurulurken kendilerinin de hükümet içinde olmaları şartıyla beraber hareket etme konusunda Dunganlarla anlaştilar. Eşikaga Beyi Abdurusul Beg iki tarafın komutanı olarak seçildi.¹⁸⁸

12 Ekim 1863 yılında, Tarañçi-Dungan ittifakı beraber Çing Hanedanlığı'na karşı isyan başlattı. Bu isyan hızla büyüyerek İli'deki bütün Tarañçiler, tüccarlar ve Dunganlar savaşa katıldılar.Çinli general önce bunları küçümsedi, ancak isyanların büyümesiyle Çinli General, Mezamzat Beg'i hapisten çıkararak “isyancı”lara öğüt vermeye ve teslim olmaya davet etmeye gönderdi.Mezemzat Beg de Tarañçilerin yanında yer alarak, onlara Çinli general ve

¹⁸⁶Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s. 279.

¹⁸⁷K.K.A.Halidi, **Tarihi Hamsi Şarkiy**, s. 145-150:N. H. Abdusemetov, “ *Tarañçi Dungan İhtilali Başlıyor*” , **Şura Dergisi**, 1 Temmuz, Sayı 13, Kazan, 1912. s.393-395.

¹⁸⁸E. Schuyler, **a.g.e.**, s.515, 516. ; N. H. Abdusemetov, “Gulca Sultanlığı Hakkında” , **Şura Dergisi**, 19 Mayıs, Sayı 18, Kazan, 1911, s.561-563.

ordusu hakkında bilgi verdi.¹⁸⁹Böylece Mezemzat da eski itibarını tekrar kazanmış oldu.

Gulca Sultanlığı (İli Sultanlığı)

1864 yılının başlarında İli bölgesindeki hocalardan biri olan Ahmet Hoca adamlarıyla Tarançilere katıldı. Ama bu olaydan sonra Tarançilerin arasında çekişmeler görülmeye başladı. Molla Nesirdin adlı hocanın tavsiyesiyle Dunganlardan ayrı yeni bir hükümet teşkil edilmesi için kurultay çağrıldı. Kurultayda oy birliğiyle Mezemzat “Mezem Sultan” olarak seçildi. Abdurusul Beg de komutan, Molla Nesirdin Kazi Beg olarak seçildi. Böylece İli Sultanlığı (Gulca Sultanlığı) resmen kuruldu.¹⁹⁰

Bir süre sonra Abdurusul komutan Çing ordusuyla gizli ilişki kurma iddiasıyla öldürüldü, bu olaydan sonra İli’deki eski begler ve komutanlar ile dinî hocalar arasındaki çekişmeler büyüdü. Bir müddet sonra “Kiri Hoca” Mezem Sultan’ı öldürdü ve yerine kendi sultan oldu. Ancak çekişmelerden dolayı “Kiri Hoca” da sadece 36 gün tahtında kalabildi ve onun yerine Molla Şevket, Sultan olsa da Hocaların idaresinden bıkan halk 1867 yılında Elehan Palvan’ı, Sultan olarak seçti. Elehan Sultan, İli Sultanlığı’nın en uzun ömürlü ve son sultanı oldu.¹⁹¹

---

¹⁸⁹N. H. Abdusemetov, “*Tarançi Türkleri*”, **Şura Dergisi**, 1914, 15 Temmuz, Sayı14, Kazan, 1914, s.425-427.

¹⁹⁰N. H. Abdusemetov, “*Gulca Sultanlığı*”, **Şura Dergisi**, 18 Mayıs, Sayı 18, Kazan, 1911, s.561-563.

¹⁹¹M. Atıf, **Kaşgar Tarihi**, Haz: İ. Aka, V. Günay, C. Telci, eYsi Yayınevi, Kırıkkale, 1998. S.258.

Elehan Sultan önce orduyu düzenledi ve Çing ordusuyla olan savaşta sürekli zaferler elde etti ve bu zaferlerden kaynaklı olarak halktan daha çok destek alabildi. Lakin Sultan devlete düzen verme, ekonomi ve siyasi yenilemeler getirme işlerine girişmedi. Gittikçe bu “huzurlu” hayatın tadını çıkarmaya başladı. Bu arada Kaşgarya Devleti hükümdarı Yakup Beg elçiler gönderdi ve işbirliği teklif etti. Ancak Elehan Sultan bu teklifi reddetti.¹⁹² Aslında Elehan Sultan, Yakup Beg’in Kuça Hanı Raşidin Hoca ve Hotan Hanı Hebibullah Han’ı nasıl kandırıp yok ettiğini bildiği için Yakup Beg’den çekinişolabilir. Yine önemli bir nokta, muhtemelen Elehan Sultan’ın başında olduğu “İsyancı”ların hedefi sadece İli bölgesindeki Mançu hâkimiyetine son vermek ve buradaki Tarançileri korumaktı. Doğu Türkistan’ın uzun süre Cungarya ve Kaşgarya hatta daha küçük şehir devletlerine ayrılması, Doğu Türkistan’ın daha sonraki yıllarda beraber hareket etmesinin önündeki en büyük engeldir.

Gulca Sultanlığı'nın Yıkılması

Elehan Sultan döneminde Tarançilerle Dunganlar arasında iç çekişmeler çoğaldı.¹⁹³ Çinlilerin hâkimiyetine son verildikten sonra iki taraf arasında hâkimiyet savaşı başlamıştı. Sadece din üzerinden birbirine bağlanan ve kısa dönemli çıkarları için iş birliği yapan iki taraf ittifakının ne kadar zayıf olduğu ortaya çıkmış oldu. Kısa dönemli kader birliğinden sonra 1869 yılında Dunganlar Elehan Sultan’a karşı isyan başlattılar, ancak isyan Dunganların ağır mağlubiyetleriyle sonuçlandı.

---

¹⁹²N. H. Abdusemetov, “*Tarançi Türkleri*”, **Şura Dergisi**, 15 Temmuz, Sayı 14, Kazan, 1914, s.425-427.

¹⁹³E. Schuyler, **a.g.e.**, s.518.

1870 yılının sonunda Elehan Sultan, Ruslardan kaçan Kazak boy beylerinden Cansirki ve Tazabik Beglerin kendine sığınma talebini kabul etti. Ruslar bu olayı bahane ederek İli'ye asker gönderdiler. Rusların gelişmiş silahları önünde uzun bir süre dayanamayan Tarançiler 1871 yılında teslim olmaya mecbur kaldılar. 28 Haziran 4000 kişilik Tarançi askerleri bozguna uğradılar. 3Temmuz'da Bayandar civarındaElehan Sultan teslim oldu ve Almatı'ya sürgün edildi. Ertesi gün Rus General Kopakofski Gulja'ya girdi ve 6 sene hüküm süren İli Sultanlığı tamamen yok edildi.¹⁹⁴

Rusların İli Sultanlığı'nı yıkması,Doğu Türkistan politikalarının değiştiğini gösteriyordu. Hızla büyüyen Rus İmparatorluğu Orta Asya'nın birçok bölgesini ele geçirmesine rağmen, Doğu Türkistan'ı ele geçirmekte pek acele etmemişti. Nitekim Ruslar Doğu Türkistan'a girme hazırlıklarına 1850lerde başlamışlardı.Rusya'nın güneyden denize açılma politikası bunu gerektiriyordu ve Çin'deki iç isyanlar buna fırsat doğurmaktaydı. Ancak Ruslar fırsat bekliyorlardı. Çünkü Ruslar, İngilizlerle Afganistan ve Doğu Türkistan konusunda anlaşma yapmışlardı. Ruslar Çing Hanedanlığı ile olan ilişkisinde çok sabırlı davrandılar. Çin'den gelecek olan ticaret kervanının sıkıntı yaşamaması ve Çin ile şimdilik askerî çatışmaya girmek istememesinden dolayı Doğu Türkistan'a asker yollamamıştı.¹⁹⁵ Kendileri için daha önemli olan Avrupa'daki askerîhareketleri Rusların doğuda daha sabırlı olmasını gerektiriyordu.

---

¹⁹⁴E. Schuyler, a.g.e., s.522.; S. Uyguri, **Uygurname**, Naşmir Yayını, Almata, 2005, s.333-337.

¹⁹⁵S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 333-337.

1870 yılında Mançu Hükümdarı Guang Şü (光緒) Pekin'den Ruslara bir mektup gönderdi. Mektupta, Çing Hanedanlığı'nın şuan için Doğu Türkistan'dan tamamen çekildiğini, Doğu Türkistan'da iki ayrı hâkimiyetin mevcut olduğunu, Çing Hanedanlığı'nın bu meseleyi Ruslarla beraber çözmek istediğini, eğer kendisine yardım edilirse Rus tarafının memnun edileceği belirtilmiştir.¹⁹⁶ Bu olay Rusların Doğu Türkistan'a girmesi için haklı bir bahane oluşturdu. Bu tarihten sonra İli bölgesi, Yedisu ve Gulca olarak iki büyük parçaya bölünecekti. İli bölgesi Ruslarla Çin'in denge noktası oldu. Ancak Ruslar bununla yetinmediler. Rusların amacını anlayan Çing Hanedanlığı da Yakup Beg'in işini bittirmek için acele ediyordu.

Kaşgar Hânliğinin İli Sultanlığı İle Olan İlişkisi

1864 yılında Kuça şehrindeki Dunganlar isyan başlattılar, Çin'e karşı öfkeli olan Türkler de bu isyana katıldılar. İsyancılar hızla şehirdeki Çing askerlerini temizlediler. Bu isyana Tuğluk Timur'u Müslüman yapan Kuça Hocası Mevlana Erşidin Hoca'nın soyundan gelen Raşidin Hoca önderlik yaptılar ve bir müddet sonra Raşidin, han olarak tahta çıktı.¹⁹⁷ Bu sırada Kırgızlardan Sıddık Beg adlı kişi Kaşgar Hâkimi idi. Raşidin Han Kaşgar ve Hotan'ı istila etmek için sefere hazırlandı. Raşidin Han'a karşı gelemeyeceğini anlayan Sıddık Beg Hokand'tan yardım istedi. Hokand Hanı Alimkul Han eski Aktaglık Hocaların soyundan olan, Cihangir

---

¹⁹⁶S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 334.

¹⁹⁷M. M. Sayrami, **Tarihi Hemidi**, (Uygur Türkçesi) Milletler Yayınevi, Pekin, 2007, s.160-305.

Hoca'nın (1826 yılında'ki Kaşgar İsyânının Lideri) oğlu Büzürik Hoca ile Yakup Kuşbegi'yi gönderdi. 1865 yılının başında Yakup Beg Kaşgar'a geldi.¹⁹⁸

Yakup Beg, çok akıllı, tedbirli, savaş taktiklerini çok iyi bilen biriydi. 1865 yılında Kaşgar'a geldikten sonra Sıddık Bey'in yerine Büzürik Hoca'yı oturttu. Kaşgar, Kokand askerlerini birleştirerek kendi komutan oldu. Büzürikhan Hoca ise siyasetten ve askerî işlerden hiç anlamayan bir din adamıydı. Yakup Beg askerî kabiliyetiyle hızlı bir şekilde Kaşgar ve etrafındaki bölgeleri ele geçirdi.¹⁹⁹ 1865 yılının sonunda Raşidin Han Yarkent'i almak için sefere çıktı. Ancak Aksu'da Yakup Beg ile yaptığı savaşı kaybettiği için Aksu'yu iki hükümetin sınırı ilan etmek zorunda kaldığı anlaşmayı yaptı. 1866 yılının Eylül ayında Yakup Beg, Büzürikhan Hocayı hac seferine göndererek kendi Kaşgar tahtına oturdu. Bu olaydan sonra Yakup Beg Yarkent ve Hotan'ı ele geçirmek için hazırlık yaptı. Bu arada Hotan'da Hebibullah Han, padişah olarak hüküm sürüyordu.²⁰⁰

1863 yılında Hebibullah Han ve oğulları Dunganlarla beraber Hotan'da isyan başlatmış ve sonunda Hotan'ı tamamen ele geçirerek 1864 yılında Hebibullah Han, tahta çıkmıştı. 1865 yılının başında Raşidin Han, Hebibullah Han'a elçi göndererek kendi hâkimiyetini tanımasını istedi. Ancak Hebibullah Han bunu kabul etmedi.²⁰¹ Böylece 1865-1866 yıllarında Doğu Türkistan'da; Kaşgar'da Yakup

---

¹⁹⁸Ü. Bulduk, **a.g.e.**, s. 30, 31.

¹⁹⁹S. Y. Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s.345-348.

²⁰⁰M. M. Sayrami, **a.g.e.**, s. 270-307.

²⁰¹M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 316-320.

Beg, Kuçar'da Raşidin Han, Hoten'de Hebibullah Han, İli'de İli Sultanlığı olarak dört siyasî hâkimiyet mevcuttu.

1866 yılında, Yakup Beg Hebibullah Han'ın elinden Yarkent ve Hotan'ı almak için sefere çıktı. Aynı yıl Raşidin Han da Turfan ve Kumul'u istila etmeyi düşünüyordu. 1867 yılında Yakup Beg Yarkent ve Hotan'ı aldı ve Hebibullah Hanı öldürdü. Raşidin Han da Turfan ve Kumul'u istila edip hâkimiyetini daha da kuvvetlendirdi.²⁰² 1866 yılının sonunda Raşidin Han İli Sultanlığı'na elçi göndererek hâkimiyetini tanınmasını istedi. Bu sırada İli'de hükümdar olan Molla Şevket Sultan bu teklifi olumlu karşıladı, ancak İli Sultanlığı'nın elçileri Buz Davan yolunda Kalmıklara esir düşerek öldürüldü ve iki hükümet arasında ilişki kurulamadı.²⁰³ 1867 yılının başında Raşidin Han ile komutanlarınarası açıldı. Bunu duyan Yakup Beg fırsatı değerlendirerek hemen sefer hazırlığı yaptı. 1867 yılının Ekim ayında Raşidin Han'ı öldürerek Hotan'dan Karışehir'e kadar Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu.²⁰⁴ Yakup Beg, aynı yıl içinde, İli Sultanlığı'na elçi göndererek iş birliği teklif etse de İli Sultanı Elehan Sultan bu teklifi kabul etmedi.²⁰⁵

1868 yılında Yakup Beg İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı Sultanı Abdülaziz Han'ı Halife olarak tanıdığını ve onun adına hutbe okutup para bastırmak istediğini bildirdi. 1869 yılında Kaşgarya Devleti'nde Sultan Abdülaziz adına hutbe

---

²⁰²İ. Kurban, **a.g.e.**, s.83.

²⁰³M. M. Sayrami, **a.g.e.**, s. 229.

²⁰⁴A.R.Bekin, **Yakup Beg Devrinde Çin Türkistanı'nda Siyasal ve Kültürel Durum**, Doktora Tezi, Ankara, 1971, s.101-103.

²⁰⁵N. H. Abdusemetov, "*Tarançi Türkleri*", **Şura Dergisi**, 15 Temmuz, Sayı 14, Kazan, 1914, s.425-427

okuttu ve para bastırdı.²⁰⁶ Yakup Beg'in hâkimiyetini İngiltere ve Rusya da tanıdı. Böylece çok kurnaz siyasetçi olan Yakup Beg dönemin güçlü üç imparatorluğuna kendi hâkimiyetini kabul ettirdi.

1870 yılından 1873 yılına kadar Yakup Beg Urumçi, Turfan ve Kumul'u da ele geçirdi. Ancak bu "lehteki süreç" uzun süre devam etmedi. 1871'de Pekin'de Doğu Türkistan'dan vazgeçip geçmemek konusunda tartışma yaşandı. Zuo Zung Tang(左宗棠) adlı Çinli Komutan, Doğu Türkistan'ın önemini anlatarak burayı mutlaka geri alma konusunda imparatoru ikna etti.²⁰⁷ Çing ordusu Dunganları kasten Doğu Türkistan'a sürüp böylece Dunganları bahane ederek Doğu Türkistan'ı ele geçirmeyi planladı. Bu plan doğrultusunda 1875 yılında Çin'in iç bölgesinden kaçarak gelen Dahu ve Şiaohu²⁰⁸ adındaki iki Dungan lideri 30 binden fazla Dunganla beraber Turfan'a geldi. Yakup Beg bunları sığınmacı olarak kabul etti ve Turfan, Urumçi'de ikamet etmelerine müsaade etti. 1876 yılının sonunda Çing Hanedanlığı Zuo Zung Tang'ı Dunganların peşinden yolladı. Zuo Zung Tang, Yakup Beg'e elçi göndererek bu Dunganların teslim edilmesini istedi, ancak Yakup Beg onları korumaya devam etti.²⁰⁹ Bunun üzerine Çing ordusu Kumul ve Turfan'ı ele geçirdi. Yakup Beg ise Çing ordusuyla savaşa girmek istemiyordu.

1877 yılında Yakup Beg Çin yanlısı asi begler tarafından zehirlenerek öldürüldü. Onun ölümüyle beraber Kaşgarya Devleti'nde hâkimiyet kavgası baş

---

²⁰⁶M. S. **Doğu Türkistan Türleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, Ankara, 2015, s.198-206.

²⁰⁷A. Khodjaev, K. Khodjaev, "Doğu Türkistan'da Çin İşgaline Karşı Mücadele", **Türkler**, Cilt18, TTK, 2003, Ankara, s.1217-1239.

²⁰⁸Dahu (大虎), Şiaohu (小虎) Çince büyük bars ve küçük bars anlamındadır.

²⁰⁹M. M. Sayrami, **a.g.e.**, s. 498-511.

gösterdi. Bu durumdan istifade eden Zuo Zong Tang kolaylıkla Doğu Türkistan'ı ele geçirdi.²¹⁰

Kısa süreli birhürriyetten sonra Doğu Türkistan'da şimdiye kadar devam etmiş olan karanlık günler başlamış oldu. Eski çağlardaki gibi “Şehir Devletleri” halini almış olan Doğu Türkistan hanlıkları aynı amaçlar uğruna iş birliği yapmaktan acizdiler. Yüz yıldır zulüm içinde yıpranan halk bağımsızlığın tadını unutmuştu. Doğu Türkistan'ın özel coğrafi önemi Doğu Türkistan'ın kaderini bir kez daha belirlemişti.

İli'nin Tekrar Çin'in Eline Geçmesi ve Tarançilerin Yedisu'ya Göç Etmeleri

1880 yılında İli bölgesi dışında Doğu Türkistan'ın tamamı Çinlilerin eline geçti. 1880 yılının sonunda Zuo Zong Tang Pekin'e mektup yollayarak İli'yi Ruslardan almayı teklif etti.²¹¹ Çing Hanedanlığı elçi göndererek Ruslardan İli'yi geri istedi. 1881 yılının Şubat ayında Ruslar, Horgas nehrinin sınır olarak kabul edilmesi, Yarkent nahiyesi, Galcat İlçesinin kendisine verilmesi ve 9 milyon ser gümüş para ödenmesi, Doğu Türkistan'daki Rus tüccarlardan vergi alınmaması gibi şartlarla İli'yi Çinlilere teslim ettiler.²¹²

---

²¹⁰M. M. Sayrami, **a.g.e.**, s. 402-525.

²¹¹H.R.Liu (刘海荣), “Zuo Zong Tang'ın Doğu Türkistan'ı Alması” **Çi Feng Enstitü Dergisi** (赤峰学院报), Sayı 3, Chi Feng Enstitü Yayınevi, Chi Feng, 2008, s. 130.

²¹²N. H. Abdusemetov, “Tarançi Türkleri” , **Şura Dergisi**, 1 Ağustos, Sayı 14, Kazan, 1914, s.457-457: S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 338.

1871 yılından itibaren Rusların hakimiyetinde Çin dönemine göre daha rahat bir hayata sahip olan Tarançiler, İli bölgesinin tekrar Çin'e teslim edildiğini duyunca Çinlilerin intikam almasından endişe duyup Yedisu bölgesine göç etmek istediler. Tarançiler Çinlilerin Altışehir'de yaptıkları acımasız katliamları duymuşlar ve bu yüzden kendi can güvenliklerinden emin değildiler. Tarançiler ve Dunganlar o dönemki Rus ordusunun Türkistan gubernatörüne (valisine)mektup yollayarak Yedisu'ya göç etme isteklerini bildirdiler.²¹³

1881 yılının sonunda başlayan göç 1883 yılına kadar devam etti. Bu iki yıl içinde Uygur, Kazak ve Dungan göçmenler olarak 17 binden fazla aile (70 binden fazla nüfus) Rus işgali altındaki Türkistan bölgesine göç etti. Bunlar Yarkent bulusu²¹⁴, Aksu bulusu, Malvay bulusu, Koram bulusu, Karasu bulusu ve Ketmen bulusu olarak altı bölgeye yerleştirildiler.²¹⁵

İli'deki Tarançilerin Rus bölgesine göç ettiklerini duyan İli valisi yarlık çıkararak "İsyancı"ların günahlarını aff ettiklerini, memleketlerinde güven içinde yaşayabileceklerini bildirdi. Böylece 1.700 Tarançi ailesi İli'de kaldı, daha sonraki 10 yıl içinde 4000 Tarançi ailesi Yedisu'dan memleketine geri döndü. Ancak Tarançilerden boşalan yerlere Dungan ve Şivel²¹⁶ yerleştirildi. İli'deki Tarançiler eskisi gibi fazla zulme maruz kalmasalar da ağır vergi ödemeye devam ettiler.²¹⁷Bu

---

²¹³E. Bavudunov, **İli Tarihi**, Kırgızistan Milli Fenler Akademisi, Bişkek, 2016, s. 85.

²¹⁴Bulus—Nahiye veya İlçe anlamındadır.

²¹⁵E. Bavudunov, **a. g.e.**, s. 86-105: S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 338.

²¹⁶Mançu asıllı halk

²¹⁷N. H. Abdusemetov, "*Tarançi Türkleri*", **Şura Dergisi**, 1 Ağustos, Sayı 14, Kazan, 1914, s.455-457: E. Bavudunov, **a. g. e.**, s. 103.

Tarihten sonra Tarançiler, İli Tarançileri ve Yedisu Tarançileri olarak ikiye ayrıldılar. Rus ve Çin'in farklı politikaları ve medenî seviyelerinden dolayı Yedisu Tarançileriyle İli Tarançileri arasında ilerleyen zamanlarda yaşayış ve fikir farklılıkları görülecekti.

Doğu Türkistan'da Milli Uyanış Hareketlerinin Başlaması

1911 yılında Çin'de “Şin Hai Devrimi” gerçekleşti. Devrimin başarısız olmasına rağmen 1912 yılında Çing Hanedanlığı yıkılarak yerine Sun Yat-Sen (孙中山) liderliğindeki Milliyetçi Parti “Guomintang” hâkimiyetini sağladı ve Zhong Hua Min Guo adında parlamenter sisteme dayalı Çin Cumhuriyetini(中华民国) kurdu. Böylece Çin'de yaklaşık 300 sene hüküm süren Mançu asıllı Çing Hanedanlığı yıkıldı. Ancak Doğu Türkistan idarî anlamda bu siyasî olaylardan etkilenmedi. Yeni hükümet, Çing Hanedanlığının uyguladığı siyasetleri, sadece adını değiştirerek aynı şekilde uyguladı.²¹⁸

1911 yılında İli'de, Tarançiler, Çinlilere karşı isyan başlattı. Çinli General, isyanı bastırmak için Kumul Beyi'nden asker göndermesini istedi. Kumul Beyi de 300 Türk askerini Urumçi'ye gönderdi, ancak bunlar Urumçi'ye varmadan önce isyan ederek, Kumul dağlarına kaçtılar. Tömür Halife liderliğinde bir sene Çinlilerle savaşarak Kumul'u Çinlilerin elinden almayı başardılar. Ancak 1913 yılında Doğu Türkistan'ın Çinli yöneticisi Yang Zıng Şin hileyle Tömür Halife'yi ve isyancıları

---

²¹⁸M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 358, 359.

katlederek isyanı bastırmayı başardı.²¹⁹ 1931 yılına kadar İli ve başka bölgelerde büyük bir olay meydana gelmedi.

İstanbul ve Kazan'da okuyan Doğu Türkistanlı bazı aydınlar, cedit hareketinin etkisiyle Doğu Türkistan'da "Usul-i Cedit" okullarının açılması için çalıştılar. Cedit okulunda eğitim alan Nezer Hoca Abdusemetov, Türkiyeli Ahmet Kemal İlkul gibi Türkçü aydınlar da Talat Paşa tarafından Doğu Türkistan'a gönderilerek 1913-1914lerde Doğu Türkistan'da "Usul-i Cedit" okulları açtılar. Ancak bölgedeki Çin yanlısı begler ve tüccarların baskısından dolayı bu okullar kapandı ve Ahmet Kemal Bey de tutuklanarak Doğu Türkistan'dan kovuldu. Ama bu olaylar Doğu Türkistan'daki cedit hareketini sindiremedi. İstanbul'da okuyan Mesut Sabri Baykuzu, Abdulkadir Damollam, Memtili Tefik, Abdulhalik Uygur gibi Doğu Türkistanlı aydınlar 20. asrın ilk yarısında Doğu Türkistan'ı Ortaçağ dünyasından kurtarmak için çalışmaya devam etti.²²⁰

20. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Türkistan'daki Gelişmeler

1928 yılında Çin'in Doğu Türkistan yöneticisi Yang Zıng Şin kendi adamı olan Cin Şu Ren (金树仁) tarafından öldürüldü. Doğu Türkistan'ın yeni yöneticisi olan Jin Shu Ren halka daha çok zulüm yapınca 1931 yılında Kumul'da Sali Dorga ve Hoca Niyaz Hacı başlığında bir isyan patlak verdi. İsyân hızlı büyüyerek önce Kumulele geçirildi. Ancak Rusya'nın da desteğini alan Jin Shu Ren, "İsyancı"ları Kumul dağlarına sürdü. 1931 yılının sonunda "İsyancı"ların başı

---

²¹⁹S. Uyguri, **a. g.e.**, s. 342-343.

²²⁰A. K. İlkul, **Çin-Türkistan Hatıraları**, Haz: Y. Gedikli, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 40-95.

Hoca Niyaz Hacı Kansu eyaletindeki Dungan komutan Ma Cong Ying'i(马仲英) yardıma çağırıldı. Zaten Kansu'da zor durumda kalarak kaçmaya yer arayan Ma Zhong Ying teklifi hemen kabul etti. Böylece Doğu Türkistan tarihinde çok acı iz bırakmış olan Dungan komutan Doğu Türkistan'ın istiklal savaşına yardım etmek için yola çıktı. Ancak Dunganlar, Hoca Niyaz Hacı'yı kandırarak Doğu Türkistan'dan 500 deve altın ve silah alıp Çin'e döndüler.²²¹

1932 yılının Aralık ayında Turfan'da da Mesud Muhti, Mahmud Muhti kardeşler liderliğinde bir isyan başladı. 1933 yılının Şubat ayında Hoca Niyaz Hacı, yardıma gelerek Turfan'ı Çinlilerin elinden aldı. Ancak Rusların yardımını alan Jin Shu Ren "İsyancı"ları Turfandan kovdu. Hoca Niyaz Hacı yine çaresiz Ma Zhong Ying'i yardıma çağırıldı. 1933 yılı Nisan ayında Urumçi'yi kuşattı. Ancak Ruslar asker ve silah yollayarak Jin Şu Ren'in yerine yeni Doğu Türkistan Yöneticisi olan Çinli yönetici Şing Şi Sey'i(盛世才)destekleyerek Hoca Niyaz Hacı ile Dunganları ağır bir mağlubiyete uğrattı.²²²

1933 yılının Şubat ayında Muhammed Emin Buğra liderliğinde Hotan'da isyan başlatıldı. "İsyancı"lar hızlı şekilde Hotan ve Yarkend'i ele geçirdiler. Bu arada Hoca Niyaz Hacı'nın adamı Tömür Beg Çinlilerin elinden Kaşgar'ı almayı başardı.²²³

---

²²¹M. E. Buğra, **a.g.e.**,s. 379-390.

²²²M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 391-393.

²²³K. Wang (王柯), **Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi 1930-1940**, (东突厥斯坦堵路运动), Hong Kong Zhong Wen Üniversitesi Yayınları, Hong Kong, 2013, s.56-95.

Altay'da Kazak Beyi Şiriphan liderliğinde isyan başlatıldı. "İsyancı"lar kısa süre içinde Altay'daki Çinlileri temizlediler. İli'deki Çin kuvvetlerinin komutanı Cang Bei Van (张百万), Tarançi ve Dunganların desteğiyle bağımsızlığını ilan etti. Aksu'da da İsmail Bay liderliğindeki savaşçılar Çinlileri kovarak yeni bir hükümet kurdular. Kardeşir'de de Wang Beg liderliğinde yeni hükümet kuruldu.²²⁴

1933 yılının ortalarında Doğu Türkistan'da Urumçi Çin Hükümeti, Hotan Hükümeti, Kaşgar Hükümeti, Turfan Kumul Hükümeti, Aksu Hükümeti, Kardeşir Hükümeti, Altay Hükümeti ve İli Hükümeti gibi 8 ayrı bağımsız bölge mevcuttu. Aksu ve Kardeşir hükümeti Hoca Niyaz Hacı'ya itaat edeceğini bildirdi. Hotan Hükümeti de destekliyeceğini bildirdi, ancak Kaşgar Hükümetinin başı Tömür Beg, Hoca Niyaz Hacı'nın adamı olmasına rağmen Hoca Niyaz'a bağlılık bildirmedi. Urumçi'deki Şing Şi Cai, Hoca Niyaz Hacı'nın gittikçe güçlendiğini görünce anlaşma yapmak için hazırlandı. 1933 yılının haziran ayında NanCing'deki Komintang vekilinin aracılığıyla Doğu Türkistan'ın üçe bölünerek yönetileceği konusunda anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Kumul, Turfan, Korla, Aksu, Kuça, Kaşgar, Yarkent, Hotan gibi bölgeler Hoca Niyaz Hacı yönetiminde, Urumçi, Altay, Tarbagatay bölgeleri Şing Şi Sey'in yönetiminde, İli Cnag Bai Van'in yönetiminde olacak ve bu üç hükümet Dungan Komutan Ma Cong Ying'i beraber yok edeceklerdi. Bu üç hükümet ise şartsız Nan Jing'deki Çin hükümetine bağlı olacaklardı.²²⁵

1933 yılının Temmuz ayında, Hoca Niyaz Hacı Dunganlara yenilerek Turfan'dan Aksu'ya çekildi. Kaşgar'da da Tömür Beg Dunganlar tarafından

---

²²⁴M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 412,413.

²²⁵İ. Y. Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, Haz: M. A. Taşçı, İstanbul, 1985, s.264.

öldürüldü. Bu arada hapiste olan Sabit Damolla hapisten çıkararak, Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurma işlerini başlattı. 12 Kasım 1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Hoca Niyaz Hacı Cumhurbaşkanı, Sabit Damolla Başbakan olarak seçildi, Kaşgar başkent oldu.²²⁶ Ancak Hoca Niyaz Hacı Şubat 1934 yılından Kaşgar'a gelebildi. Hoca Niyaz Hacı Dunganları temizlemek için Ruslardan Yardım istedi. Ruslar baştan beri Çin tarafını destekliyordu. Bu yüzden bu fırsatı değerlendirerek Hoca Niyaz Hacı'yı Doğu Türkistan'ın Cumhurbaşkanlığından vaz geçmeye, Şing Şi Sey ile anlaşma yaparak SSCB'ler Birliğine bağlı kalmaya zorladı.²²⁷ 28 Nisan 1934 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Başbakanı Sabit Damolla başta olmak üzere birkaç kişi Hoca Niyaz Hacı tarafından hain ilan edilerek Urumçi'ye gönderildi. Muhammed Emin Buğra Hindistan'a kaçtı.²²⁸ Böylece Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti sadece 6 ay ayakta kalabildi.

Şing Şi Sey, Temmuz 1934 yılında Hoca Niyaz Hacı'yı Urumçi'ye çağırdı ve ona Doğu Türkistan'ın İkinci Başkanı unvanını verdi. Mahmut Muhti, Milli Ordu komutanı olarak Kaşgar'da kaldı. Ancak bunlardan hiç emin olamayan Şing Şi Sey 1937 yılında Mahmut'u öldürmek isteyince Mahmut Hindistan'a kaçtı. Şing Şi Sey, Aralık 1938 yılında Hoca Niyaz Hacı'yı öldürdü.²²⁹ Böylece Şing Şi Sey Doğu Türkistan'a tekrar tamamen hâkim oldu.

---

²²⁶İ. Y. Apltekin, **a.g.e.**, s.265.

²²⁷S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 367,368.

²²⁸M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 449-455.

²²⁹S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 368-374.

1942 yılında İkinci Dünya Savaşı devam ederken, Almanların Rus topraklarına girmesiyle Doğu Türkistan'ın Çinli yöneticisi Şing Şi Sey Rusların yenileceğini tahmin ederek Ruslardan yüz çevirdi ve Nang Cing'dekimilliyetçi Çin GuoMinDang (国民党)hükümetine bağlı kalmayı tercih etti. Şing Şi Sey'in bu siyaseti Sovyet hükümetini kızdırdı.²³⁰

1943 yılında, Şing Şi Sey, Rusların askerî ve teknik elemanlarını ve maden işçilerini Doğu Türkistan'dan geri çekmesini istedi. Rus tüccarlarının bölgedeki siyasî ve ekonomik imtiyazlarını kaldırdı. Ruslar da tedbir olarak Doğu Türkistan ile olan ticaretini durdurdu.²³¹ Tamamen Ruslardan gelen sanayi ürünlerine getirilen tedbirler Doğu Türkistan ekonomisini iflas noktasına getirdi.

1944lerin başlarında gıda ürünlerinin fiyatı 9 kat, 1945'te ise 100 kat yükseldi. Yani Doğu Türkistan'daki iflasın ve oluşan huzursuzluğun en önemli sebebi Şing hâkimiyetinin zulmüydü.²³² Rusya ekonomik ve siyasî olarak bu süreci hızlandırdı. Bu sıkıntılar içerisinde bulunan halk çareyi Çin'e karşı isyan etmekte buldu.

1943 yılında Sovyetler, Şing ve Nan Cing hükümetini zor duruma düşürmek ve Doğu Türkistan üzerindeki etkisini, siyasî ve ekonomik çıkarlarını korumak için Doğu Türkistan'daki Müslüman Türkleri isyana teşvik etti. Bu isyan için onlar arasından kabiliyetli kişileri askerî ve siyasîalanda yetiştirmeye başladı.

---

²³⁰E. Ekrem, “Çin-Sovyet İlişkisinde Doğu Türkistan Meselesi 1944-1945”, (中苏关系中的东突问题 1944=1945), (两岸发展史研究) **Çin-Tayvan İlişkileri Dergisi**, Guo Li Zhong Yang Üniversitesi Tarih Araştırmaları bölümü, Tao Yuan (桃园市), Aralık, 2008, Sayı 6, s.147.

²³¹E. Ekrem, **a.g.e.**, s.150.

²³²K. Wang (王柯), **a.g.e.**, s. 131-133.

1943 yılında Kaşgar'daki Sovyet elçisi Shesterikov Sovyet merkez hükümetine verdiği raporda halkın isyana hazır hale geldiğini, desteklenirse, halkın Çin'e karşı mücadele edeceğini söyledi.²³³ Üstelik 1943 yılında Urumçi'de ABD ve İngiltere elçilikleri açıldı ve Şing, bu yeni müttefikleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya başladı.²³⁴ Bu olaylar Sovyet hükümetini daha da rahatsız etti.

1944 yılının nisan ayında kurulan “Milli Azadlık Teşkilatı”, Ali Han Töre, Abdükerim Abbasof liderliğinde Gulca'da “İstiklal Hareketi”ni cesaretlendiriyordu. Teşkilatın en önemli çalışması, Müslüman Türklerin yani Uygur, Tarançi, Özbek, Kazak, Kırgızların atalarının aynı olduğu, Doğu Türkistan'ın eskiden beri Türklerin yurdu olduğu, Çin zulmünden kurtularak bu topraklarda demokratik bir ülke kurulması gerektiği hakkında yaptığı propagandaydı. Kazan veya Moskova'da eğitim alan ve 12 kişiyle kurulan teşkilat üyelerinin çoğu Sovyet Komünist Partisi'yle sıkı ilişkisi olan kimselerdi.²³⁵ Sovyetler “Millî İstiklal” hareketine her türlü desteği sağlamakla beraber, kuruluşundan itibaren bu teşkilatı kontrol altında tutmaya özen gösteriyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Türkistan yavaş yavaş Rusların nüfusu altına girmeye başlamıştı. İngiltere ve Japonya Doğu Türkistan'a Ruslar kadar ilgi göstermedi. İli, Sovyet topraklarına yakın olduğu için ve Yedisu'daki Tatar aydınlarının etkisinden kaynaklı olarak İli'deki Tarançi aydınları Kazan ve Moskova'da eğitim almaya başladılar. Böylece komünist etkisi ve milliyetçilik İli aydınları arasında kök salmaya başladı. Rus topraklarındaki soydaşlarının Sovyetlere

---

²³³E. Ekrem, **a.g.e.**, s. 152.

²³⁴S. Uyguri, **a.g.e.**, s. 386.

²³⁵K. Wang (王柯), **a.g.e.**, s. 132-138.

bağlı olmak üzere “Milli Devleti”lerini kurmaları Doğu Türkistan’daki aydınları etkilemişti. Onlar Sovyetlerin kendilerine yardım edeceğine inanmışlardı. Sovyet Birliğinin ilk yıllarındaki Ruslara olan bu meyil yine kendini göstermekteydi.²³⁶ Aslında bu durum Çin’e karşı durabilecek tek büyük gücün Rusya olmasından kaynaklanıyordu. Aydınlar, Rusya’nın karşısında durarak veya desteğini almadan yapılan bir hareket başarısızlıkla sonuçlanır düşüncesindeydiler.

17 Ağustos 1944 yılında, Fatih, Gini, Akber²³⁷ liderliğinde Nilka²³⁸ nahiyesinin Ulustay ilçesinde Çin’e karşı ilk isyan başlatıldı. Bir hafta içinde savaşçıların sayısı 200’ü geçti. Bunlar, 7 Ekim 1944 Nilka nahiyesini Çinlilerden aldılar ve Gulca’daki “Azadlık Teşkilatı”nın davetiyle Gulca’yadoğru yola çıktılar. 8 Kasım 1944’e kadar Gulca’nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. 12 Kasım 1944 yılında, Gulca’da “Doğu Türkistan Cumhuriyeti” ilan edildi.²³⁹

Alihan Töre Cumhurbaşkanı, Tarañçilerin vekili olan Hikim Beg ve Ebulhayır Han Töre Cumhurbaşkanı yardımcısı, Abdurup Mahsum baş sekreter, Alesandorov Genelkurumay Başkanı ve Savunma Bakanı, Abdulkерim Abbasov İç İşleri Bakanı olarak seçildi. Daha sonra Moskaliv (Rus), Kazak lider Cabikbay, Gini, Seyfeddin Aziziler yeni açılan bakanlıklara tayin edilerek hükümet içinde yer

---

²³⁶K. Wang (王柯), **a.g.e.**, s. 144,145.

²³⁷Tatar Fatih aslında Nilkadaki bir Rus şirketinin yöneticisiydi. Şing Şi Sai’in kendini tutuklamak istediğini duyunca Sovyete doğru kaçtı. Ekber ve Gini Fatihla daha sonradan tanışmıştır. Yani Fatih büyük ihtimalle Sovyet’in adamıydı. S. Uyguri, s.388.

²³⁸İli’nin kuzey batısındaki bir Nahiye

²³⁹İ. Y. Aptekin, **a.g.e.**, s.437,438.

aldılar.²⁴⁰ Burada, Alesandorov, Moskaliv ve Abdukerim Abbasov'un Rusların adamları oldukları tahmin ediliyor. Abdukerim Abbasov savaşın başında 66 Rus askerini beraberinde getirmişti. Bunlar daha sonra "Milli Ordu"nun içinde önemli rol oynayacaklardı.²⁴¹ 1945 yılının ortalarında, daha sonra Cumhuriyetin önemli isimleri olan Ahmetcan Kasım Savunma Bakanı ve İshakbik, komutan yardımcısı olarak hükümet içinde yer aldı.²⁴²

15 Ocak 1945 yılında 9 maddeli "Doğu Türkistan Devlet Hedefi" ilan edildi. Bunlardan önemli olanları şöyledir:

Doğu Türkistan'daki Çinlileri temizlemek,

Doğu Türkistan'da herkesin eşit olduğu bağımsız bir cumhuriyet kurmak,

Doğu Türkistan'daki en yaygın din olan İslam dinini korumak ve aynı zamanda başka dinlere de saygı göstermek,

Rüşvet, zulüm ve menfî milliyetçilik yapmaktan uzak durmak.²⁴³

8 Nisan 1945 yılında, Millî Ordu resmen kuruldu. Rus General Evan Palinov Genelkurmay Başkanı, İshakbik ve Zunun Tiyipov Genelkurmay Başkan Yardımcısı olarak seçildi. Millî Ordu üçe bölünerek bunlara İli, Altay-Tarbagatay ve

---

²⁴⁰S. Uyguri, **a.g.e.**, s.390.

²⁴¹K. Wang (王柯), **a.g.e.**, s.155.

²⁴²S. Uyguri, **a.g.e.**, s.390.

²⁴³K. Wang (王柯), **a.g.e.**, s.169.

Altışehir bölgelerini kurtarma emri verildi. 1945 yılının ortalarına kadar Millî Ordu'nun asker sayısı 30 bine ulaştı.²⁴⁴

Doğu Türkistan'daki Çinli komutanlar Nan Jing hükümetine haber göndererek işin çok ciddi bir boyuta ulaştığını ve isyan hareketinin arkasında Rusların büyük bir desteğinin olduğunu anlattılar.²⁴⁵ Çin Hükümeti işin ciddiyetini geç anladı ve Ruslarla anlaşmak istedi. 1945 yılının Temmuz ayında Çin elçileri Moskova'da Rus vekillerle görüştü. O zamana kadar Doğu Türkistan Millî Ordusu Urumçi, Turfan, Kumul'dan başka Doğu Türkistan'ın bütün topraklarını ele geçirmişti. Ruslar, Moğolistan'ın bağımsızlığının kabul edilmesi, Çin'in kuzey-doğu bölgesindeki (Mançurya) demir yolunun Rusların kullanması için verilmesi ve Dalinalimanında(大连港) Ruslar için özel imtiyazların verilmesi karşılığında Doğu Türkistan "İsyancı"larını durdurmaya çalışacağını açıkladı. Ama hiçbir zaman Doğu Türkistan bağımsızlık hareketinin arkasında kendisinin olduğunu itiraf etmedi.²⁴⁶

7 Ağustos 1945'te ABD, Japonya'ya ilk atom bombasını attı. Ertesi gün Sovyet ordusu Japonya'ya karşı savaş ilan etti.²⁴⁷ 13 Eylül 1945 yılında Çin, Sovyetlerin öne sürdüğü şartları aynen kabul etti. Ertesi gün Genelkurmay Başkanı Evan Palinov Doğu Türkistan Milli Ordusunu Manas nehri boyunda durdurdu.²⁴⁸

---

²⁴⁴S. Uyguri, **a.g.e.**, s.394-396.

²⁴⁵E. Ekrem, **a.g.e.**, s. 151.

²⁴⁶E. Ekrem, **a.g.e.**, s. 188-220.

²⁴⁷E. Ekrem, **a.g.e.**, s. 214.

²⁴⁸S. Uyguri, **a.g.e.**, s.401.

Bu arada Doğu Türkistan hükümeti kendi içinde bazı çekişmelere sahne oluyordu. Alihan Töre liderliğindeki Türk-İslam cephesi ile Abdurekim Abbasof, Ahmetcan Kasimi ve Zunun Tiyipov, gibi Sovyet hükümetine bağlı Uygur, Tatar komünistleri mücadele ediyordu. Bürokrasi Alihan Töre cephesinin elindeyken, askerî güçler Sovyet yanlısı komünistlerin elindeydi.²⁴⁹

Ekim 1945 yılında Sovyet Hükümeti, Doğu Türkistan Hükümeti'ni Çin ile anlaşma yapmaya zorladı. 13 Ekim 1945 Urumçi'de başlayan Çin-Doğu Türkistan görüşmeleri Haziran 1946 yılına kadar devam etti. 6 Haziran 1946 yılında 11 maddeli anlaşmaya imza atıldı.²⁵⁰

Anlaşmaya göre, Doğu Türkistan yine Çin'in bir eyaleti olarak kalacaktı. Çin, din, dil kültür alanında serbestiyet sağlayacaktı. Şin Jiang eyalet hükümeti 25 kişiden oluşacaktı ve bunların 10'u Çin Merkez Hükümeti tarafından tayin edilecek, 15'i halkın seçimiyle görev başına getirilecekti. Hükümet içinde Uygur Türkçesi ve Çince eşit olarak kullanılacaktı. Millî Ordu'nun asker sayısı 12 bine indirilecekti. İki taraftan da esir düşenler iade edilecekti.²⁵¹

Alihan Töre bu anlaşmayı kabul etmek istemedi. Alihan Töre'nin, MuhammetEmin Buğra, Mesud Sabri Baykuzu ve İsa Yusuf Alptekin gibi milliyetçilerle gizli bir hareket planladığı anlaşılınca 13 Haziran 1946 yılında Alihan Töre, Rus casusları tarafından kaçırılarak Taşkent'e getirildi. Çin Hükümetinin temsilcisi Cang Cı Cong(张治中) Şin Jinag eyaleti reisi, Ahmetcan Kasimi İli

---

²⁴⁹K. Wang (王柯), **a.g.e.**, s.175-185.

²⁵⁰İ. Y. Alptekin, **a.g.e.**, s.442-449.

²⁵¹S. Uyguri, **a.g.e.**, s.406-407.

hükümeti reisi ve Şing Jiang eyaleti hükümetinin birinci reis yardımcısı, Burhan Şehidi Altı Şehir temsilcisi ve reis yardımcısı olarak seçildi.²⁵² Yani Doğu Türkistan birçok Rus taraftarının görevde olduğu ancak doğrudan Çin'e bağlı otonom bir bölge haline getirildi.

1947 yılında Mesud Sabri Baykuzu Şin Jiang eyaletinin reisi olarak seçildi. Ancak Sovyetlerin talimatıyla Ahmatcan Kasimi liderliğindeki İli hükümeti Mesud Sabri Baykuzu'yu tanımak istemedi. Milliyeçilerle Komünistler arasındaki çatışma devam etti. Doğu Türkistan hükümeti 1946 yılındaki anlaşmaya göre dağıtıldı ve yeni hükümet Çin merkez hükümetine bağlı yerli bir hükümet olarak kaldı.²⁵³ Nitekim Doğu Türkistan istiklal mücadelesi 1946'da büyük güçlerin bir kez daha kurbanı oldu.

1946 yılının ortalarından 1949 yılının ortalarına kadar Doğu Türkistan, Rus taraftarlarının "Milli Hükümet"i ile Çin merkez hükümetinin Koalisyonunun idaresi altındaydı. Çin'de ise Mayıs 1949 yılında Çin'deki komünist hükümet Milliyetçi Çin hükümetini mağlup ederek Çin'e hâkim olmayı başardı. 18 Ağustos 1949'da Çin komünist partisi vekili, Ahmetcan Kasimi'ye Çin komünist Parti lideri Mao'nun mektubunu getirdi. Mektupta Ahmetcan Kasimi'yi Pekin'deki komünist hâkimiyetini ilan etme törenine davet ettiği yazılıydı. 26 Ağustos günü Ahmetcan Kasimi, Abdükerim Abbasof, İshabbik, Delilkan adındaki "Milli Hükümet" vekilleri Pekin'e doğru yola çıktılar. Ancak kesin olmayan bilgilere göre uçak Pekin'e değil Moskova'ya gidiyordu. Ertesi gün "Milli Hükümet" vekilleri Moskova'da

---

²⁵²İ. Y. Apteikin, **a.g.e.**, s.449.

²⁵³E. Ekrem, **a.g.e.**, s.238.

öldürüldü.²⁵⁴ Sabit Uygurî'nin ifadelerine göre “Milli Hükümet” vekillerinin öldürülmesi büyük ihtimalle Çin ile SSCB'nin anlaşmasından kaynaklıdır.²⁵⁵ Anlaşmaya göre komünist Çin hükümeti Doğu Türkistan'a özerk bölge imtiyazı verecekti, ancak Ahmetcan Kasimi yüksek otonomi veya daha fazlasını talep ediyordu.²⁵⁶ Ama resmi kayıtlarda onların uçak kazasıyla öldüğü söylenmektedir.

Böylece 1944 yılında başlayan “Doğu Türkistan İstiklal Savaşı” da resmen mağlup oldu. Doğu Türkistan yine büyük güçlerin kurbanı olmaktan kurtulamadı. Aralık 1949'da Çin Kızıl Ordusu'nun Doğu Türkistan'a girmesinden itibaren Doğu Türkistan bütün haklarından mahrum olarak büyük bir gücün sömürüsü altında yaşamaya devam edecekti.

Doğu Türkistan'daki bu iki büyük millîmücadelenin İli merkezli İkinci Mücadelesi, Tarançilerle daha yakından ilgiliydi. 1934 yılında Tarançiler Çin hükümeti tarafından yeni bir millet olarak kabul edildikten sonra 1944 yılındaki “Milli Hükümet” Cumhurbaşkan yardımcısı olan Hikimbeg Hoca Tarançilerin temsilcisiydi. Daha sonra hükümete dahil edilen Gini Batur da Tarançilerin temsilcisiydi. Yani, “Doğu Türkistan Cumhuriyeti”nde Tarançiler en aktif grup olarak hükümetin en büyük siyâî ve askerî gücünü temsil ediyorlardı diyebiliriz. Bundan dolayı Tarançiler Doğu Türkistan Hükümetinin bir anlamda Tarançi Hükümeti olarak görüyorlardı. Bu yüzden Doğu Türkistan Hükümeti yok edilene kadar Tarançi,

---

²⁵⁴S. Uyguri, **a.g.e.**, s.428.

²⁵⁵S. Uyguri, **a.g.e.**, s.431.

²⁵⁶S. Uyguri, **a.g.e.**, s.429-433.

Uygur ve Türk tartişması devam etti. Çin kaytlarında 1952 yılına kadar Tarançi adı yeni bir etnik kimlik olarak kaldı.

II.BÖLÜM
TARANÇİLERİN İDARİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL
HAYATLA

Cungarlar Döneminde Tarançilerin Sosyal Hayatı

Cungarlar'da tarım faaliyetinin 1640larda başlamış olduğunu ancak sadece belirli sayıda bir grubun bulunduğunu ve tarım yapan bu topluluğun da büyük ihtimalde Türkler olduğunu biliyoruz.²⁵⁷ Galdan Han (1671-1697) Doğu Türkistan'ın güneyinden ve Orta Asya'dan çok sayıda tutsak getirerek devletin ekonomisini güçlendirmek, gıda meselesini haletmek için çiftçileri "Tarançi" veya "Tariyaçın" adıyla "çiftçi köle"si yaptığını yukarıda ifade ettik.

Cungarlar "Batı Moğolları"nın devamı olduğu için devlet yapısı Moğol devlet yapısından pek farklı değildi. 1640'ta ilan edilen "Moğol-Oyrad Kanunu" bir takım değişiklikler getirdi. Daha sonra Galdantseren Han Cungarların idari, sosyal hayatına daha çok değişiklikler katmış oldu. Merkez hâkimiyetini güçlendirmek ve isyanları önlemek için önce 12 otop²⁵⁸ olan Cungarlar Galdantseren döneminde 24 otop oldu. Her otop'un nüfusu 2000-6000 çadır arasında sınırlandırıldı. Tanrı Dağları'nın güneyinde de birkaç otop bulunuyordu ve onlar tarımla geçiniyordu. Her otopu 1-6 kadar Zaysan²⁵⁹ idare etmekteydi.²⁶⁰ Toplum ise "sayın kümün", "dumda kümün", "kara kümün" "borol" olarak dört sınıfa ayrılıyordu.²⁶¹

---

²⁵⁷Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), a.g.e, s.221.

²⁵⁸Boy veya Kabile anlamında

²⁵⁹Çince vezir anlamındaki zai xiang (宰相) kelimesinden gelmektedir. Bakana benzer bir devlet adamı

²⁶⁰E. Kalan, a.g.e., s.91,92.

²⁶¹A. Bayrur, H. Sidik, a.g.e., s. 1231.

“ Sayın kümün”: Han ailesi, devlet bakanları, din adamları (Tibet Budizmini öğreten Lamalar) ve noyanlar gibi itibarlı kimseler, “Dumda kümün” : savaşılar, hür kimseler, “Kara kümün”: fakirler, işçiler, “Borol”:köleler idi.²⁶² Yine bu işçiler “Arat” diye de adlandırılıyordu. Aratların içinde Han ailesi, begler, noyanlar için hizmet görenlere Albatu denirdi, din adamları için hizmet edenlere ise Şabnar (Oyrad dilinde çirak anlamında) denirdi. Şabnarlar askerî vazife görmezlerdi, vergiyi de pek ağır ödemiordu. Ama Albatular tam aksine işçi olarak çalışmaktan başka askerî vazife yapıyordu ve ağır vergi ödemeye mecburdu.²⁶³ Ama Cungarlar içinde köleleri satmak yasaktı. Bizim konumuz olan Tarançiler muhtemelen “kara kümün’e veya Albatulara mensup olmalıdır. Yukarıda onları “çiftçi köleler” diye adlandırmıştık. Ancak bunları aynı zamanda işçi yerine koyabiliriz, zaten onlarda beylerin otağında hizmet veren kimseler değildi. Rus kaynaklarında İli’deki Tarançilerin bazılarının tutsak olduğunu, bazılarının toprağasahip olmak için gönüllü geldiğini ifade ediyor.

264

Dikkat etmemiz gereken bir şey: Cungarlar döneminde Tarançi diye adlandırdığımız çiftçiler çoğunluğu Türk olmak üzere Cungarlar ve başka etnik gruplar olabilir. Rus kaynaklarının “Buharalı”²⁶⁵, Çin kaynaklarının “Huiler”(回人)²⁶⁶ olarak söz ettikleri bu çiftçileri ifade ederken biri coğrafi kimlik (Buharalı) biri

---

²⁶²A. Bayrtur, H. Sidik, **a.g.e.**, s. 1232.

²⁶³İ. Y. Zlatkin(伊·亚·兹拉特金),**a.g.e.**, s.389-394.

²⁶⁴İ. Y. Zlatkin(伊·亚·兹拉特金), **a.g.e.**, s. 184.

²⁶⁵V.V Bartold, **a.g.e.**, s.140.

²⁶⁶**Çing Sülalesi Tarihi Kayıtlarının Cungarla Ait Bölümü**(清实录准噶尔史料摘编), Şin jiang Halk Yayınevi, 1987, Urumçi, s. 350-500.

ise dinî kimlik (Huiler) olduğu içinsöz konusu Tarañçilerin hangi etnik gruba ait olduklarını tamamen doğru tesbit etmek zordur. Bu sebeple Cungar dönemindeki Tarañçileri için tamamen Doğu Türkistanlı veya Türk asıllı diyemeyiz. Bu yüzden bunları Maveraünnehir ve Yarkent Hanlığı topraklarından getirilen ve gönüllü gelen Müslüman çiftçiler olarak görmeliyiz. Bundan başka Türklerden tarım yapmayı öğrenen Cungarlar da vardır.²⁶⁷ Bu yüzden bu dönemdeki Tarañçiler, çoğunluğu Türk olmak üzere Müslüman ve Cungarlar olmalıdır. Ama Cungar çiftçilerle başka etnik grup çiftçilerinin bir ayrımı olup olmadığı hiç bilinmiyor.

Çin kaynaklarda “Huiler” Rus kaynaklarında “Buharalı” olarak adlandırılan Cungarya’daki bu “gayri Cungarlar” a, yaptığı işe göre dört türlü isim verilmiştir. Yarkent Hanlığından getirilen Han ailesi üyeleri, Hocalar ailesi üyeleri ve onlara yakın olan kimseler İli’de daha serbest olmuştur, ancak başka “gayri Cungarlar” ise asker, çiftçi, tüccar, köle olarak Cungar Devleti veya onların iş birlikçileri olan kimseler için çalıştırılmıştır.²⁶⁸

Asker (Baoçin, Zahaçin)

Galdan Han döneminde ateşsilahlı geliştirmeye başlayan Cungarlar, esir düşen İsveçli Renat adlı kişi ve Rus askerlerinin yardımıyla 1690lardaki Cungar-Mançu savaşında top kullanmaya başlamıştır. Bu sırada Türkistan’dan getiren tutsaklar topçu asker olarak kullanılmıştır. Çince “Bao Çin” (包沁) adı verilenler topçu asker olup, bunlar hem savaşabilen hem de tarım yapabilenlerdir. Savaş döneminde topçu asker olarak çalışırken, tarım zamanında tarım yapmakla

---

²⁶⁷İ. Y. Zlatkin(伊·亚·兹拉特金), **a.g.e.**, s. 184; V.V Bartold, **a.g.e.**, s.140.

²⁶⁸Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.217-219.

görevlendirilmiştir.²⁶⁹ Bu sistem Yarkent Hanlığının “Tümen sistemi”ne benzemektedir.²⁷⁰ Çin kaynakları bu topçu askerlerin “Huiler” veya Kırgız olduğunu ifade etmektedir.²⁷¹ Çince kayıtlara göre, 1755 senesinde Cungarların üstüne gönderilen komutan, imparatora sunduğu raporda bu topçu askerlerden söz ederken, onların sayısının 2800 civarında olduğunu, 30 binden fazla hayvanı bulunduğunu yazmıştır.²⁷² Ama bu sayı sadece kısmen topçu askerlerin sayısı olup, hepsini hesaplarsak onlar çok daha fazla sayıda olmalıdır.²⁷³ Demek ki bu topçu askerler tarım yapmak, askerlik vazifesini yapmaktan başka hayvancılık da yapmışlardır. Burada Çince kayıtlar zahaçin olarak sınır koruma askerlerinden söz eder. Zahaçinler topçularla beraber kuzey-batı sınır bölgelerini, yani devletin butopraklarını Kazak ve Rusların saldırılarından korumak için vazifelendirilmiştir.²⁷⁴

Çiftçi

Sadece tarım yapmakla vazifelendirilen Tarançilerdir. Bunlar herhalde, pekte sağlam olmayan, biraz yaşlı, kadın vs olmalı. Çin kaynakları ve Rus kaynaklarının çok sayıda “Hui” veya “Buharalı”ların İli bölgesinde tarım yaptıklarından söz ettiğini ifade etmiştik. Ancak bu Tarançilerin sayısını tespit etmek zordur. 1759 senesindeki

---

²⁶⁹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.222.

²⁷⁰M. H. Duğlat, **a.g.e.**, s.681.

²⁷¹Sh. Zh. Li (李升召) **Cungarları İstila Etme Tedbirleri** (平定准噶尔方略), Cilt 3, bölüm 5 (正编卷五) Hai Nan Yayinevi (海南出版社) 2000, Hai Nan, s.88,98 .

²⁷²Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 3, bölüm 6 (正编卷六). S.105,106.

²⁷³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.223.

²⁷⁴Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.224.

Çin kaynağında İli’de 8000den fazla Tarançilerin teslim olduğunu yazıyor.²⁷⁵ Daha önceki topçu askerleri de Tarançi sayarsak ve Kaşgar, Oş, Aksu, Yarkent’e kaçmış olan 3000-4000 Tarançi’yi de hesaba katarsak, 15000 civarında Tarançi var demektir. Ancak bu sayıdan daha fazla Tarançiler savaşta ölmüştür. Bunlar sadece Cungar Devleti için değil aynı zamanda İli’deki Hocaların tarlalarında da çalışıyordu.²⁷⁶

Tüccar (beziege, becirgan, bezirgen)

“bezirge” veya “becirgan” (伯德爾格) diye adlandırılan bezirgan yani tüccarlardır. Cungar Hanlığı “Çin-Müslüman dünyası ticaret yolu”nun tam merkezinde yer aldığı için ticaret işleri gittikçe gelişmişti. Devlet de dış ticarete çok önem veriyordu. Ama hala göçebe hayatını devam ettirmekte olan Cungarlar ticaretten pek anlamıyor denilebilir. Çince kayıtlar da Bezirgelerin çoğunluğunun Buharalı, Endicanlı olduğunu²⁷⁷, Hocalar(hacegan) ailesi ile yakın ilişkileri olduklarını ifade etmektedir.²⁷⁸ Bazı Çin kaynakları Bezirgelerden söz ederken “Bezirge Huileri” demektedir²⁷⁹. Demekki bu Bezirgelerin çoğunluğu Müslüman kimselerdir. İlginç olan bu Bezirgeler de ayrı bir otag oluşturuyordu ve bu otagun başında da zaisang (bakan gibi) namında Müslüman kimseler vardı.²⁸⁰Bezirgeler

²⁷⁵Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.225,226.

²⁷⁶İ. Y. Zlatkin(伊·亞·茲拉特金), **a.g.e.**, s. 341,342.

²⁷⁷Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 6, bölüm 76 (正編卷七十六). S.200.

²⁷⁸Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 6, bölüm 77 (正編卷七十七). S.218.

²⁷⁹Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 6, bölüm 77 (正編卷七十七). S.218, 260.

²⁸⁰Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt3, bölüm 18 (正編卷十八) s. 337, 349.

kendi ticaretinden başka devlet için veya Cungar hanı ve İli'deki Hocalar ailesi için de iş yapmış olabilir.²⁸¹

Hizmetçi (uşşak)

“uşşak” adını taşıyan, İli'de tutsak olarak ikamet eden Hocaların hizmetini yapan kimselerdir. Kaynaklara göre bu uşşaklar “Huiler” olup²⁸², Hocalar ailesinin has adamı ve onların hayatını korumak ile de vazifelidir.²⁸³Mançu ordusu ili'yi ele geçirdiğinde bu uşşaklar Kaşgar ve Yarkent'e kaçıdır.²⁸⁴ Ama bu dört çeşit isimle adlandırılanlar içinde bu uşşakların köle gibi hiçbir özgürlüğü yoktu.

Cungarlar XVII. asırdan XVIII. asrın yarısına kadar Türkistan'nın en etkili gücü durumundaydı. Tam bu dönemde Cungarların hayat tarzı, kültürü, ekonomisinde çok gelişmeler oldu. Bu gelişmelerde az önce söz ettiğimiz “gayri Cungar”ların da çok büyük payı vardır. Cungar devletinin tarım işleri, meyve yetiştirme, ticaret, askerîteknolojilerinde bunların katkısı çok büyüktür.²⁸⁵Cungarlar bu dönemde Kazaklar, Çinliler(Mançu ordusu), Halha Moğolları ve Türkistan'daki başka topluluklarla sürekli savaş durumunda olduğu için devletin sağlam ve devamlı şekilde gelişmesi çok zor oluyordu. Bu savaşlarda para ve gıda en büyük sıkıntı olmuştu. Bu “gayri Cungarlar” bu sıkıntıları halletmek için çiftçi, asker, tüccar olarak Cungarlara hizmet etmişlerdi. Ancak onların çoğunun adı “köle” olarak

---

²⁸¹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.228.

²⁸²Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 6, bölüm 77 (正编卷七十七). S.218.

²⁸³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.229.

²⁸⁴Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 6, bölüm 82 (正编卷八十二). S.299.

²⁸⁵İ. Y. Zlatkin(伊·亚·兹拉特金), **a.g.e.**, s. 184; V.V Bartold, a.g.e, s.340-344.

geçmese de çektiği zorluklar ve zulümler kölelerden farklı değildi. Tarañçiler tarım yapmak istemezse veya başka yere gitmek isterse çok ağır cezaya çarpılırdı, devlete çok ağır vergi ödüyorlardı²⁸⁶ Bu zulüm'e dayanamayan bazı "Huiler"ler Mançu ordusuna teslim olmak zorunda kalmıştır.²⁸⁷Cungarların bu savaşları sadece Cungar Hanlığı için değil tüm Türkistan Türk toplumları için ağır sonuçlar doğurdu. Ancak Mançu ordusunun gelmesi İli'de, aynı zamanda bütün Doğu Türkistan'da daha büyük ve uzun süreli karanlık döneminin başlangıcı olacaktı.

Çing Hanedanlığı Döneminde Tarañçilerin Yerleştirilme Politikası

Çing yöneticileri Tarañçileri İli Nehri ve Kaş Nehri, Korgas Nehri, Tikes Nehri²⁸⁸ gibi su kaynaklarının kenarına sistemli bir şekilde yerleştirmeye başladı. Bu dönem İli'de bulunan iki merkez vardır: Gulca ve Kaynuk. Gulca, Cungar döneminde de tarım yapılmış ve Çing Hanedanlığı adına Tarañçileri yöneten Hakim Beg gibi yöneticilerin ve tüccarların ikamet ettiği şehirdir. Kaynuk ise Çing Hanedanlığının askerî üs olarak kullandığı merkezdir. Ama Kaynukta da Tarañçiler ikamet ediyordu.²⁸⁹ Bu tarihten sonra Gulca resmen Tarañçilerin merkezi olmaya başlar ve daha sonra Doğu Türkistan'ın yönetim merkezi olacaktır.

---

²⁸⁶Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 7, bölüm 11 (续、卷十一). S.168.

²⁸⁷Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt 2, bölüm 42-44 (前编、卷四十一至四十四). S.220-267.

²⁸⁸İli Nehri Kazakistan'dan başlayarak İli bölgesinden geçen Türkistan'daki en büyük nehirlerden biri. Başka üç nehir ise İli bölgesinin içindeki nehirler.

²⁸⁹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.241-243.

İlk birkaç sene içinde gelen Tarançiler Kaynuk ve Gulca etrafına dağınık bir şekilde yerleştirildi. Daha sonra nüfus arttıkça başka yeni şehirler kurulmaya başladı. İlk kaynaklarda Gulca ve Kaynuk'da toplam 9 tane yerleşme noktası olduğu söyleniyor. 18. Yüzyılın sonlarındaki (1794) Çin tarihi kaynakları bize Tarancilerin yerleşme noktaları, nüfusu ve su kaynakları hakkında bilgi vermektedir. Kaynağa göre bu yerleşmeler şöyledir:

Yer adı	Nüfus	Ekin su kaynağı
Kaynuk	600	Dağ suyu
Kaş	500	Nehir suyu
Burabusun	1100	Nehir suyu
Yirgalang	900	Dağ suyu
Taşosteng	400	Dağ suyu
Araosteng	600	Dağ suyu
Baytokay	600	Dağ suyu
Honhay	800	Dağ suyu
Dardamtu	500	Dağ suyu

Tarançilerden toplam 6000 aile nüfus bu şekilde yerleştirilmiştir. Ancak 1804 yılında yeni arazilerin açılmasıyla, Ulasitay, Nilka, Ulankutul, Çulburkay adında 4 yerleşme merkezi daha şekillenmiştir.²⁹⁰

²⁹⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.243.

Ancak çeşitli kaynaklarda bu yerleşme yerleri ve nüfus farklı verilmektedir. W.Radloff'un beyanlarına göre yerleşim merkezleri İli Nehrinin sağ ve sol sahiline dağılmış olup yerleşme noktaları şu şekildedir:

İlinin Sağ Sahili

Yer adı	Nüfus
Kaş'ın öte tarafında	500
Arı Östang kanalı boyunda	600
Baytukay kanalı boyunda	500
Nilka nehri boyunda	400
Olatay nehri boyunda	600
Boro-Burgasun, Bilakay ve Çulburkay nehri boylarında	500
Yirgalang nehri boyunda (Gulca?)	1000

İlinin Sol Sahili

Yer adı	Nüfus
Tarksıl boyunda	100
Koguşi boyunda	200
Yagıstay boyunda	200

Kaynak boyunda	200
Bugra boyunda	200
Honokay boyunda	400
Dolati, Galcang ve Damati boyunda	600

Böylece İli'nin sağ sahilinde 4100, sol sahilinde 1900 toplam 6000 aile yerleştirilmiştir. 1766 yılındaki kesin olmayan Çince kayıtlara göre Doğu Türkistan'da toplam Uygur Nüfusu 66871 aile olup en az 262 000 kişi oluyordu. Bunun içinde İli'de 6406 aile bulunuyordu.²⁹¹

W.Radloff, bölgeye gittiğinde (1860lar) 8000 aile olduğunu ve bunun doğal nüfus artışı necisinde olduğunu söylüyor.²⁹² Ancak Çin kaynaklarında 1830larda bölgede yeni arazilerin açılmasıyla, 2000 aile Tarançi göç ederek toplam 8000 aile olduğunu söylemektedir. Bölgeye giden Velihanov da sadece İlinin batısındaki yerleşme merkezlerini kaydetmiştir.²⁹³ Tarançi tarihi için en önemli kaynak olan Nezer Hoca Abdusemetov'un eserine göre ise 1836-1840 arasında Taştöpe'ye 1000 aile, Sandavan'a 500 aile, Arayüz'e 500 aile toplam 2000 aile bildiriliyor ve onun saydığı 13 yerleşme noktası da W. Radloff ve Çin kaynaklarından biraz daha farklıdır. "İli Tarihi" adlı esere göre yerleşme noktaları şunlardır: Gulca, Kaş, Nilka,

---

²⁹¹İ. Kurban, **a.g.e.**, s. 35.

²⁹²W.Radloff, **a.g.e.**, s. 348, 349.

²⁹³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguchi Toru), **a.g.e.**, s.243

Baytokay, Taşösteng, Borbusun, Kaynuk, Honhay, dadamtu, Dokuztara, Arbus, Sandavan.²⁹⁴

Çing Hanedanlığı İli bölgesindeki eski tarım alanından başka yeni araziler açıp, zorla getiren 8000 aile Tarançıyı buralardaki su kaynakları ve derya sahiline, İil'deki askerî üs'ün güvenliğini tehdit etmeyecek şekilde yerleştirerek, o dönemdeki askerler için çok önemli olan gıda meselesini çözmüş oldu.

Çing Hanedanlığı Döneminde İli Bölgesindeki İdari Yapılanma

Çing Hanedanı, 1759'da Kâşgar bölgesini ele geçirdikten sonra buradaki teşkilât yapısını incelemiş ve bundan faydalanma yoluna gitmiştir. Doğu Türkistan'ı ele geçiren ordunun başında bulunan General Cao Hui, bölgedeki yapıyı inceledikten sonra aynı yıl saraya rapor sunarak durumu anlatmış ve önerilerde bulunmuştur. Çing Hanedanı döneminde İlinin idarî yapısı söz konusu olduğunda Cao Hui'in raporu, büyük önem taşımaktadır.²⁹⁵Chao Hui'in raporunun teşkilâtla ilgili bilgiler verdiği kısmı şöyledir:

“Araştırmaya göre Müslümanların başına Hakim denir ve bir şehri kontrol eder. Eşikaga, Hakim'in yardımcısıdır. Şang Bek, vergi toplamaktan sorumludur. Kadı, mahkemelerden sorumludur. Mirab, su işlerinden sorumludur. Nakıb, yapı işleriyle ilgili angaryalardan sorumludur. Paşşab, hırsızları ve haydutları yakalamaktan sorumludur. Muhtesib, kutsal kitap ve dinle ilgili işlerden sorumludur. Müteveli,

²⁹⁴İ. Bavudun, **İli Tarihi**, Ayet Yayınevi, Bişkek, 2016, s.26.

²⁹⁵K.Ercilasun, **a.g.e.**, s. 73.

tarla ve gayrı menkullerden sorumludur. Divan, posta istasyonlarından sorumludur. Bacgir, vergileri toplamaktan sorumludur. Erbab, görevlilerin atanması ve vergilerin toplanmasından sorumludur. Shih-hun, Divan'ın yardımcısıdır. Bagmatar, bağlardan sorumludur. Ming Bek'in görevi ise binbaşınıniki gibidir. Bugün Kâşgar'da Hakim yoktur. Turfan'da Yardımcı T'ai-chi olan Musa'nın geçici olarak buranın yönetimine atanmasını rica ediyorum. Diğer makamlar için bendeniz ordumuzu takiben yardımcı olan ve tanınan Müslümanlarla, asi davranmamış olan Müslümanların çocuk ve torunlarını araştırarak aralarından seçerek atamanız için 34 kişi tesbit ettim"²⁹⁶

Çin, kademeli olarak ordularını önce Kumul ve Turfan'da, sonra İli'de daimî olarak mevzilendirmeye başlamıştı. Bu ordular, devlet yapısında yer alan Sekiz Sancak Birlikleri ve Yeşil Tugaylardan oluşmakta olup, etnik olarak Mançu, Moğol ve Çinli idiler. Bu ordular ve yöneticileri, bölgede mevcut olan şehirlere yerleştirilmemiş, bunlar için yeni yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Bu gibi yeni yerleşim yerlerinin en çok kurulduğu bölge, ordunun esas mevzilendiği yer olan İli idi. Burada *Hui-yüan*, *Hui-ning*, *Da-lo-çi* ve *Ning-yüan* adlı şehirler kurularak, buralara Mançu ve Moğol memurları yerleştirilmiş, yine aynı bölgede kurulan *Sui-ting*, *Kuang-jen*, *Chan-te*, *Kung-chen* ve *Hsi-chun* gibi şehirlerde ise Çinli memur ve askerler iskân edilmişti.²⁹⁷

Bunlar Çing Hanedanlığının Doğu Türkistan'ı idari etmek için çok ince araştırmalar yaptığını gösterir. Bu araştırmalar sayesinde bölgenin idari yapı özelliklerini daha iyi öğrenebilen Çing Hanedanlığı bölgeyi eski Çin sülalesine göre daha başarılı bir şekilde yönetebilecekti.

---

²⁹⁶Sh. Zh. Li (李升召), a.g.e, cilt 6, bölüm 75 (、卷七十五). S.190,191. ; K.Ercilasun, **a.g.e.**, s.74.

²⁹⁷M. A, **a.g.e.**, s. 155.

Yukarıda adı geçen Musa, daha önce söz ettiğimiz Turfan beyi Emin Hoca Beg'in ikinci oğludur. Çing hanedanlığı Doğu Türkistan'ı işgal ederken onlara çok destek veren Emin Hoca Beg ailesini ödüllendirmek için Doğu Türkistan'a atanan beglerin çoğunluğunu Emin Beg soyundan olanlardan yapmıştır. Musa ilk Tarançi idaricisi olacaktır.²⁹⁸

Dönemin çeşitli Çin kaynaklarında kayıtlara geçen makamların adı farklılık göstermektedir. Yukarıda 15 farklı makamın adı geçerken başka Çin kaynaklarında 16-35 kadar makam adı geçmektedir.²⁹⁹ Muhtemelen bu farklılık Çing hanedanlığından önce Doğu Türkistan'da her bölgedeki idari yapılanmadaki ufak tefek farklılıklardan kaynaklanmıştır.

Cao Hui'in bu raporundaki önerisi sarayda kabul görmüş ve bölgenin geleneksel yapısı da göz önünde tutularak, burada Çing hanedanına bağlı bir idarî yapı kurulmuştur. Bu yeni idarî yapı, "bek" adı verilen makamlar düzenleyerek bölgenin devlet açısından gerekli sekreteryasını yürütmek için buralara atamalar yapmak suretiyle oluşmuştu. Buralara atanan ve memur statüsünde olan bekler, Çin'deki memurlar gibi üç yılda bir atanıyordu. Bu süre sonunda yerleri değiştirilenler olduğu gibi, görevleri yenilenip aynı yerde uzun süre aynı görevi yapanlar da oluyordu. Diğer yandan, beklere, üzerine Mançuca, Moğolca ve Doğu Türkçesi ile makamlarının yazılı olduğu damgalar da verilmişti.³⁰⁰ Daha önce söz ettiğimiz Yançılıarı da bu beglerin emrine tarım işlerini yapmak için verirlerdi.

---

²⁹⁸Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları** (18-19 世纪新疆社会史研究) Çinceye Çev: S. Ch. Ling (凌颂纯), Doğu Türkistan Halk Yayınevi (新疆人民出版社), Urumçi, 1984, s.126-129.

²⁹⁹Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru) **a.g.e.**, s.116-123.

³⁰⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları** (18-19 世纪新疆社会史研究), s. 126-148 ; K.Ercilasun, **a.g.e.**, s.75.

Doğu Türkistan ele geçirildikten hemen sonra, bölgeyle ilgili yazılmış olan eserlerdebu yeni idarî yapıyı oluşturan bekler, bunların görevleri ve hanedan içindeki yerleri ayrıntılı olarak yazılmıştır. Bu kayıtlardan da anlaşıldığına göre, hanedan hem Chao Hui'in raporu, hem de daha sonra gelen bilgiler doğrultusunda bölgenin sistemini öğrenmiş ve zaman içinde kendi idarî yapısını oturtmuştur. Bu makamlar ve görevleri şu şekilde açıklanabilir:³⁰¹

Hakim Bek: Bir şehrin Müslümanlarla ilgili işlerine bakan en yüksek idarî görevlisidir. Yarkent Hanlığı döneminde yüksek bir makam olduğu anlaşılan Hakim beklerin yetkisi gittikçe zayıflamaktadır.

Eşikaga Bek: Hakim Bek'in yardımcısıdır. Ayrıca, İli ve Kâşgar'da Müslüman askerlerinden de sorumlu olduğu görülmektedir.

Hazineci Bek: Toprak vergisinden sorumludur. Sonraki dönemde ayrıca Müslüman askerlerden sorumlu olan Eşikaga Bek'in de yardımcısı olduğu görülür.

Şang Bek: Toprak vergisini toplayıp merkeze göndermekten sorumludur. Hsi-yü T'ung-wen-chih'ya göre şang kelimesi Cungan dilinde kumaş demektir.

Kazı Bek: Mahkeme işlerinden sorumludur. Yarkent Hanlığı devrinde de bulunan kazılık makamı, dönemin İslâm ülkelerinin yaygın makamlarından biriydi. Osmanlı'da da çok küçük idarî bölgelere kadar yayılmış olup, davaların yanında belediye işlerine de bakardı.

Mirab Bek: Sulama ile ilgili işlerden, kanalların açılmasından ve bunların korunmasından sorumludur.

---

³⁰¹K.Ercilasun, **a.g.e.**, s.75.

Nakıb Bek: Halkı bir takım işlerde çalıştırmaktan ve yapı işlerinden sorumludur.

Paşşab Bek: Hırsızları ve haydutları yakalamaktan sorumludur.

Muhtesib Bek: Kutsal kitap ve dinle ilgili işlerden sorumludur. İdarî işlere karışmaz.

Mütevelli Bek: Tarla ve gayrı menkullerin alım – satımı, vergisi ve bunlarla ilgili anlaşmazlıklardan sorumludur.

Zabdi Mekteb Bek: Mukaddes kitabın öğretimi ve dinî okullardan sorumludur.

Kerekyarak Bek: Ticaretten ve ticarî vergilerden sorumludur.

Bacgir Bek: Vergi işlerinden sorumludur.

Erbab Bek: Görevlilerin atanması ve vergilerin toplanmasından sorumludur.

Bagmatar Bek: Bağ ve bahçelerden sorumludur.

Divan Bek: Görevi hakkında kaynaklarda birbirini tutmayan bilgiler bulunmaktadır.

Kara Divan Bek: Posta istasyonlarının kurulması, silâhların yapımı, bakım ve onarımından sorumludur.

Top Bek: İki bin evin vergisinden sorumludur.

Ming Bek: Bin evin vergisinden soruludur.

Yüz Bek: Yüz evin vergisinden sorumludur.

Orçin Bek: Yüzden az sayıdaki kişilerin vergisinden sorumludur.

Cebe Bek: Araba ve askerî aletlerin yapım ve tamirinden sorumludur.

Serdar Bek: Sokaklarda, bağ ve bahçelerde asayişin temininden sorumludur.

Shih-ho-lo Bek: Posta istasyonlarının gıda ve erzağından sorumludur.

Görüldüğü gibi, Çing hanedanı devrinde kurulan teşkilâta, Yarkent devrinde tesbit edebildiğimiz Hakim Bek, Eşikaga, Kazı, Mirab, Nakıb, Mütevelli, Daruga ve Kerekyarak makamlarının bir kısmı ismen ve bir kısmı da benzer görevlerle devam etmiştir. Çin'in bu şekilde, hem bölge halkının yabancı bir yönetime tepki duymamasını sağlamak, hem de bölgedeki insanlardan faydalanmak yoluyla merkezin yükünü hafifletmek amacıyla olduğu düşünülebilir.³⁰²

Yukarıdaki Doğu Türkistan'ın Çing dönemindeki genel idari yapısıdır. İli bölgesine bakarsak 1782 yılındaki kayıtlarda Tarançilerin idari yapısı şöyledir:

Makam adı	Sayı	Beg için çalışan yançılar sayısı
Hakim Bek	1	100
Eşikaga Bek	1	50
Hazineci Bek	2	30
Şang Bek	2	30
Kazı Bek	1	30
Mirab Bek	7	30
Paşşab Bek	1	30
Ming Bek	7	15

³⁰²K. Ercilasun, **a.g.e.**, s.76-81.

Yüz Bek	60	8
Shih-ho-lo Bek	1	8
Serdar Bek	1	8
Bacgir Bek	1	15

Farklı dönemde nüfusun artması ve başka sebeplerden dolayı makam adı veya sayısı fark göstermektedir.³⁰³

W.Radloff'un verdiği bilgilere göre Hakim beg ve onun yardımcısı olan Eşikaga başında şeffafmavi şapka düğmesi taşımakta, yani albay rütbesinde bulunmaktadırlar. Fakat Hakime takdir makamındakırmızı şapka düğmesi de (Amban veya generalrütbesi) verilebilirdi.Hazineci ve Şang Bek rütbe işaretleri olarak şeffaf beyaz şapka düğmesi taşırlar, Mirab'ın rütbe işareti de aynı şekildedir, Hazinecilere takdir makamında mavi şapka düğmeside verilebilir.³⁰⁴

W.Radloff'a göre o dönemde (1860lar) İli'de yönetici olarak 1 Hakim Bek, 1 Eşikaga Bek, 2 Hazineci Bek, 6 Şang Bek, 8 Mirab, 16 Ming Beki, 80 Yüz Beki, 800 On Beki olmak üzere 994 kişi vardı. 1860 larda İli'dekiTarañçiler idare bakımından 8 büyük ilçeye bölünürler ki,bunlardan altısının başında Şang Bek ile bir Mirab, diğerikisinin başında da birHazineci ile bir Mirab bulunur.

İlk altı ilçe şunlardır:

1. Yırgalang, 2.Boro-Burgasun, Çulburkay-Bilakay,3. Nilka ve Olatay, 4. Kaş'ın ötesi, 5.Bugra, Kaynuk, Yagustay, Koguşi, 6. Dadamtı, Dolatay, Honokay.

³⁰³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.260-262

³⁰⁴W.Radloff, **a.g.e.**, s. 352,353.

Diğer ikisi ise: 1. Tokuz Tara,2. Ari-östan, Baytukay.³⁰⁵

Bu ilçelerden herbiri iki tali kısma bölünür ve başlarında da yine bir binbaşibulunur. Binbaşının işareti bakır şapka düğmesidir.Her yüz köylü ailesinin başında bir yüzbaşı ile iki elli başı bulunur. En yaşlı on iki yüzbaşınıişareti de bakır şapka düğmesidir.³⁰⁶

Daha önce söylediğimiz gibi İli'nin ilk Hakim beyi, Turfan Beyi Emin Hoca Beg'in ikinci oğlu Musa olarak atanmıştı. Ancak 1766 yılında vefat edince yerine kardeşi (Emin Hoca Beg'in üçüncü oğlu) Oranzip geçer, 1805 yılında Oranzip Beg vefat edince yerine oğlu Milikzat geçmiştir. O da 1816 yılında vefat edince yerine oğlu Huşnizat Hakim Beg oluyor. 1832 yılında Huşnizat'ın oğlu Halzat Beg Hakim Beg olduğu dönemde Kaşgar Bölgesinde isyan çoğalıyor ve Tarançilerin üzerindeki çeşitli vergiler yükseliyor. Tarançiler en sıkıntılı dönemi yaşamıştır. 1854 yılında Halzat Beg yerine oğlu Mezanzat geçiyor.³⁰⁷ 1834 yılındaki kayıtlara göre Hakim beglere Çing ordusu yıllık maaş olarak 500 Liang³⁰⁸ gümüş, Eşikaga Bek için 200 Liang gümüş veriyordu.³⁰⁹

Zavallı Tarançiler Çing hanedanlığı ve Hakim begler tarafından eziliyor ve köle olarak kullanılıyordu. Çing askerlerinin ve yerli yöneticilerin zulümlerine dayanamayan Tarançiler toplu halde kaçıyordu, ancak çoğunluğu kaçma

---

³⁰⁵W.Radloff, **a.g.e.**, s. 352,353.

³⁰⁶W.Radloff, **a.g.e.**, s. 353.

³⁰⁷Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.262.

³⁰⁸Eski Çin ağırlık birliği, Çing döneminde 1 Liang=37.3goluyordu.

³⁰⁹Sh. Zh. Li (李升召), **Doğu Türkistan'ı Tanıma Hatırası** (钦定新疆识略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社), Hai kou(海口), 2000, s. 245.

yolunda ölüyor veya tutuklanıp ağır cezaya çarptırılıyordu.³¹⁰ Bütün bu talihsiz haller Tarançî'lerin müreffeh hayatını mahvetmişti. Aynı zamanda Çinliler tarafından tayin edilmiş olan yerli yöneticiler Çinlilerin birer kör aletidirler. Hodbinlikve menfaatperestlik onları kendi halklarından uzaklaştırarak yabancı bir ırkın kölesi yapmıştır, onlar bunun himayesi altında ceza görmeden her nevi cinayeti işleyebilirler.³¹¹ Çing hanedanlığı yanlıları olan bu yerli yönetici sınıfı ekonomik menfaat ve siyasi çıkarları için Tarançî toplumuna tarihin en karanlık dönemlerinden birini yaşatmıştır. Nitekim bu geleneksel Çin politikası oluyordu: çeşitli yollarla yerli yönetici sınıfı kendine çekip halk ile onların arasını açarak, onların eliyle bu yabancı halkı yönetiyordu.

Tarançîlerin Hakim Bekleri şu şekilde verilebilir: Emin Hoca Beg (1697-1777), Musa Gong Beg (1716-1766), Oranzip Beg(?-1805), Milikzat Beg(?-1816) , Hoşnizat Beg(?-1832), Halzat Beg(?-1854), Mezemzat (?-1889), Giyaz Beg, Babahan Beg, Hikim Beg³¹²

Çing Hanedanlığı Döneminde Tarançîlerin Vergi Sistemi

Çing hanedanı Doğu Türkistan'da kurmuş olduğu idarî teşkilât vasıtasıyla bir yandan bölgenin nüfuzlu kişilerine makam vererek kendisine bağlamayı amaçlarken, diğer yandan da buranın ekonomik bir yük olmamasını hedeflemiştir. Dolayısıyla

---

³¹⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.264-266.

³¹¹W.Radloff, **a.g.e.**, s.351,352.

³¹²E. Bavudunov, **a. g.e.**, s.38. Bilgiler kısıtlı olduğu için arada bazı Beklerin adı, doğum ve ölüm yılı tarihi anlaşılmamaktadır.

buradan toplayacağı vergileri de bu şekilde garanti altına almak istemiş ve vergi sistemine bir takım düzenlemeler getirmiştir.³¹³

Çing Hanedanın kurmuş olduğu teşkilât yapısına bakıldığında Hazineci Beg, Şang Beg, Müteveli Beg, Kerekyarak Beg, Bacgir Beg, Erbab Beg, Top Beg, Ming Beg, Yüz Beg ve Orçin Beg olmak üzere toplam on makamın vergi toplama işleriyle ilgili görevleri olduğu görülür. Vergi toplamaya verilen önem, bu şekilde teşkilât yapısından anlaşılacağı gibi saraya sunulan raporlardan da takip edilebilir. Çing hanedanı, Doğu Türkistan'a yönelik bir idarî teşkilât kurmak için araştırmalar yaptırdığı gibi buranın ekonomik yapısını ve ne çeşit vergiler alınabileceğini de öğrenmeye çalışmıştır.³¹⁴

İli bölgesindeki ziraat alanlarında çok çeşitli ürünlerin yetiştiği görülmektedir. Bu ürünler arasında, hububat çeşitlerinden en çok darı, buğday ve arpa yetişmekteydi. Bunların dışında bahçe bezelyesi, mercimek, nohut, fasulye, susam, patlıcan, kabak, turp, soğan, biber ve zencefil gibi çeşitli ürünler de bulunmaktaydı.³¹⁵

1760'tan sonra İli bölgesine yerleştirilen Tarançiler devlete belirli miktarda tahıl vergisi ödüyordu. İlk zamanlarda ödediği vergi 20 dan³¹⁶ oluyordu, ancak daha sonra 16 dan olmaya karar verildi.³¹⁷ 1760'a ait kaynaklardaki toplam tahıl vergisinden her aile için verilen arazinin 15 Mu³¹⁸ olduğu da anlaşılıyor.³¹⁹ Döneme göre ve nüfusun

---

³¹³K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 93.

³¹⁴K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 95.

³¹⁵K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 94.

³¹⁶Dan (石), eskide Çin ve Japonya'da kullanılmış olan ağırlık birliği, her döneme göre farklıdır. Çing Hanedanlığı döneminde 1 dan=60,48Kg, ancak bu da pek kesin değildir.

³¹⁷Sh. Zh. Li (李升召), **a.g.e.**, cilt7, bölüm 15 (续、卷十五). S.222,223.

³¹⁸1 Mu=25 karemetre

sayısının artmasıyla ödenecek vergide artıyordu. Örneğin, 1789 yılında İli'deki askerî komutan Baoning Pekin'e yolladığı mektupta, Tarançi nüfusun çoğaldığını ve o yüzden 96000 dan tahıl vergisini 100000 dan'a yükseltmeyi düşündüğünü yazmıştır.³²⁰ Nezer Hoca ise verginin ilk önce 12 Ho³²¹ (64 Kg) olduğunu, ancak 1855 yılından sonra, 32 Ho'a(170Kg) yükseldiğini söylemektedir.³²² Ancak bu bilgiler Çin kaynaklarına ve W. Radloff'un hatıratına zıt geliyordu. Çünkü 1860larda Radloff, verginin eskiden beri 32 Ho olduğunu, herbiri 8 er Ho olmak üzere buğday, arpa, çavdar ve darı gibi 4 çeşit tahılın devlet hazinesine teslim etmeye mecbur tutulduğunu ifade etmektedir³²³ ve bu 32 Ho Çin kaynaklarındaki 16 dan'la eşit oluyordu.

Doğu Türkistan'ın Altışehir bölgesinde ise vergiler daha az gibi görünüyordu. Çing hanedanlığı, Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra her bölgenin vergi sistemini inceleyerek, Altışehir bölgesinde Hocalar dönemindeki vergi sistemini devam ettiriyordu. Mesela, Kaşgar'da gelirinin 10'de birini vergi olarak ödüyordu. Ancak Altışehir'de de yıl geçtikçe verginin çeşitleri, miktarı artıyordu.³²⁴ Yani Altışehir bölgesinde tahıl vergisi Tarançiler kadar çok olmasa da, Tarançilerde olmayan vergi çeşitleri vardı ve böylece onlar da çok ağır vergi ödemiş oluyordu.

---

³¹⁹Sh. Zh. Li (李升召), **Doğu Türkistan'ı Tanıma Hatırası** (钦定新疆识略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社), Hai kou(海口), 2000, s. 216.

³²⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.255.

³²¹Buradaki **Ho** Çince hu(斛)dan gelmiştir, 1 hu= 30.24 Kg, Yani 5 hu= 1 dan

³²²İ. Bavudun, **a.g.e.**, s.26-32.

³²³W.Radloff, **a.g.e.**, s.348.

³²⁴Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.258

1840lardan sonra Çin'in iç bölgesindeki isyanlar çoğalmaya ve büyümeye başladı. Çing hanedanlığının zayıflaması ve batı ülkelerinin Çin'e karşı savaş açmasıyla isyanlar büyüyor ve bu isyanlar Doğu Türkistan'ı da etkiliyordu. Bu isyanlardan dolayı Çing hanedanlığı İli'deki askerlere para ve gerekli destekleri sağlamıyordu. Bundan dolayı İli'deki askerler Doğu Türkistanlılara daha çok zulüm ediyor ve daha çok tahıl ve para vergisi ödemeye zorluyordu. Ancak bunlar Doğu Türkistan'da da daha çok ve şiddetli isyanlara sebep oluyordu. Bu olaylardan dolayı vergilerini ödemeyerek kat kat zulüme maruz kalan Tarançiler isyan ederek bağımsızlık mücadelesi vermeye hazırlık yapacaktı.

Çing Hanedanlığı Döneminde Tarançilerin Sosyal Hayatı

Çing hanedanlığının yönetimine girdikten sonra Tarançilerin hayatı daha da zorlaşmaya başladı. Çing hanedanlığı, askerî birliklerini İli bölgesinde yerleştirdikten başka Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerinde Ambal³²⁵ adında beg yerleştirdi. Bu Amballar Pekin'den yönetiliyordu ve yerli begleri işe koyma yetkisine sahiptiler. Böylece Doğu Türkistan'a daha çok hakim olabiliyorlardu. Nitekim bu Pekin'den gönderilen Amballar Doğu Türkistan'daki yerli beglerin yetkisini zayıflatarak isyan çıkmasını önlemek için önemli bir adım atıyorlardı. Ancak bu daha çok sömürgeye yol açıyordu ve böylece halkın yaşamına daha çok müdahale edildiğinden dolayı halk, Çing hanedanlığına karşı içinde daha büyük nefret besliyordu.

Çin'in Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra, burada bulunan şehirlerin yanlarına veya yakınlarına yenilerini kurduğu görülür. Bu yeni şehirler, merkezden

---

³²⁵Mançuca yönetmen anlamında bir kelime

bölgeye gönderilen asker ve memurlar için kurulmuştu. Bu ordular ve yöneticileri, bölgede mevcut olan şehirlere yerleştirilmemiş, bunlar için yeni yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Yeni yerleşim yerlerinin en çok kurulduğu bölge, ordunun esas mevzilendiği yer olan İli idi. Burada *Hui-yüan*, *Hui-ning*, *Ta-lo-ch'i* ve *Ning-yüan* adlı şehirler kurularak, buralara Mançu ve Moğol memurları yerleştirilmiş, yine aynı bölgede kurulan *Sui-ting*, *Kuang-jen*, *Chan-te*, *Kung-chen* ve *Hsi-chun* gibi şehirlerde ise Çinli memur ve askerler iskân edilmişti.³²⁶ Bunun yanında, Urumçi'de *Kung-ning* adlı Mançu – Moğol şehri ve *Ti-hua* adlı Çin şehri; Barköl'de de *Hui-ning* adlı Mançu – Moğol şehri ve *Chen-hsi* adlı Çin şehri kurulmuştu. Görüldüğü gibi Tanrı dağlarının kuzeyinde Çin, ayrı ayrı şehirler kurarak buraya göndermiş olduğu asker ve memurları milliyetlerine göre farklı yerlerde iskân etmişti. Bilindiği gibi, İli bölgesi Mançu – Cungar savaşları sırasında boşalmış, buraya Mançu, Moğol, Çinli ve Türkler yerleştirilmişti. İli bölgesi, sınırda ve stratejik bir öneme sahip olması açısından hanedanın Mançu ve Moğollardan oluşan Sekiz Sancak Birlikleri, Doğu Türkistan'da en çok bu bölgeye yerleştirilmişti. Buna karşılık, Kâşgar bölgesi ile karşılaştırıldığında İli'de Türk nüfus yoğunluğu daha az, Çin nüfusu ise daha fazlaydı.³²⁷

Böylece burada Türklerin oturduğu bir eski şehirle, Mançu ve Çinli yöneticilerin oturduğu bir yeni şehir meydana gelmişti. Ancak, Türklerin yeni şehre,

---

³²⁶K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 108.

³²⁷K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 109,110.

Mançuların da denetim yapmadıkları zamanlar eski şehre girmeleri de yasaklanmıştı.³²⁸

Nitekim İli bölgesi dahil tüm Doğu Türkistan hiçbir zaman gerçek anlamda Çinlileşmemiştir. W.Radloff Doğu Türkistan bölgesinin Çinlileşmemesinin tek sebebinin İslam olduğunu ortaya koymuştur.³²⁹ Ancak bize göre yukarıda bahsettiğimiz Mançuların sınır ve millet siyaseti de bölgenin Çinlileşmemesinin önemli sebeplerinden biridir. Mançular millet siyasetinde tarihteki başka Çin sülalelerinden farklı politika izlemiştir.

16. Yüzyıldan sonra Maverünnehir’de kurulan üç hanlık Buhara, Hive, Hokand beraber “Üç ÖzBekHanlığı” olmuştur.³³⁰ Bunların içinde Doğu Türkistan’a en yakın olan Hokand Hanlığı, 19. yüzyılın başından itibaren bölgedeki siyasî ve ticarî gücünü giderek arttırmış ve Çin’in Doğu Türkistan’daki hakimiyeti için bir problem teşkil etmeye başlamıştı.³³¹ Aktaglık Doğu Türkistan hocalarının soyundan Cihangir Hoca Hokand’dan Kaşgar’a gelerek 1826 yılında Çing Hanedanlığına karşı isyan başlatmıştır. Ancak 1828 yılında isyan Çing ordusu tarafından bastırılarak, Cihangir Hoca Pekin’de idam edilmiştir.³³² 1830 yılında Hokand Hanlığının desteğiyle Cihangir Hocanın ağabeyisi Yusuf Hoca tekrar isyan başlatsa da Çing

---

³²⁸K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 114.

³²⁹W.Radloff, **a.g.e.**, s.358.

³³⁰Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19**, s. 413.

³³¹K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 118.

³³²Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19**, s. 485-515.

hanedanlığı ile Hokand Hanlığı arasında anlaşma imzalanarak isyan sonlandırılmıştır.³³³

1847 yılında Hokand Hanlığın yeni hanı Hudayar Han'ın desteğiyle Cihangir Hoca ve Yusuf Hocanın evlatları Kaşgar ve Yarkent'te isyan başlattılar. Ancak Çing Hanedanlığı hızlı şekilde isyanı bastırmayı başardı. Tarihte “Yedi Hoca İsyanı” adını taşıyan bu isyan pek uzak devam edemedi. 1852, 1855 ve 1857 yılında aynı hocalar yine isyan başlatsalar da hiç biri başarılı olamamıştır.³³⁴

Yukarıdaki isyanlar aslında gerçek anlamdaki isyan veya Hocaların söylediği gibi “Gaza” değildi. Bu isyanları ancak Çing hanedanlığı ve Hokand hanlığı arasındaki mücadelenin yansıması diyebiliriz. Hokand hanlığı doğu ticaretinde daha karlı çıkabilmek için hocaları kullanarak Çing hanedanlığını kendiyile anlaşmaya zorluyordu. Ancak Hocalar Doğu Türkistan'ı ata miras toprağı olarak gördüğü için bu isyanlar sonucuyla kendi amacına ulaşmayı planlıyordu.

Yukarıda Altışehir bölgesinde gerçekleşen isyanlar İli'deki Tarançilerin hayatını daha çok zorluyordu. Savaş dönemlerinde Çing hanedanlığı iç bölgelerden asker getiriyor ve bunların gıda meselesini halletmek yine Tarançilere yükleniyordu. 1834 yılından sonra vergiler daha da arttı ve Tarançiler her sene iki defa 15 günden, devlet için ücretsiz çalışmaya mecbur tutuldu. 1836 yılındaki Şangmosi adındaki İranlı bir hocanın İli'de başlattığı isyan kanlı bir şekilde bastırıldı ve yüzlerce kişi iç bölgelere sürgün edildi. W.Radloff'la konuşan bir Tarançi, İli'de en zor durumda

---

³³³Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19**, s. 534-571.

³³⁴Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **18-19**, s. 592-605.

olanların Tarançiler olduğunu söylemiştir.³³⁵ Valihanov'a göre Türkistan Tarançilerinin hiç özgürlüğü yoktur, dünyada hiçbir halk bunlar gibi zulüm çekmemiştir, bu çektiklerinden dolayı kaçmaya çalışmış ancak kaçış yolunda ölmüşler veya Kırgızlara köle olmuşlardır.³³⁶

Gulca şehrinde yaşayanlar ise başka bölgedekilere göre daha zengin ve özgürlerdi. Batı Türkistan'dan gelen tüccarlar Gulca'da toplanmışlardı ve doğu'dan getirilen mallar da buraya geliyordu. Orta Asya'daki önemli ticaret merkezine dönüşen Gulca son dönemlerde Doğu Türkistan'ın ticaret ve kültür merkezi olmaya başlamıştı. Gulca'daki dükkanlar Taşkent dükkanlarına göre daha geniş daha rahattı. Malların çeşitleri de Taşkent'e göre fazla çoktu. Hükümet tarafından kurulmuş olan memurlar idaresiyanında bir de, İslamî bir sınıflar silsilesimeydana gelmiştir. Bunlar halkın dinî şuuruna dayanır ve vazifesi de milli prensipleri korumak ve civardakilerin zararlı tesirlerini uzaklaştırmaktır. Bu sınıfın merkez noktası ve başı da Gulca'da bulunmaktaydı.³³⁷

En küçük bir Tarançi köyünde bile biri imam ve diğeri molla (öğretmen) olmak üzere iki dinî reis vardı, her tarafta birer cami ile bir okul da kurulmuştu. Bu mekteplerde umumiyetle ancak okuma öğrenilirdi. Okumaya, Arap dilinde dua, Heftiyak ve Kuran'dan başlanır ve sonra çocuklara Türkçe metinler verilirdi.³³⁸

Şarkı ve hikayeler halinde halk arasında yaşamakta devam eden canlı ve kuvvetli halk edebiyatı, Tarançilerinsıkıntı ve baskı altında henüz tamamiyle

---

³³⁵W.Radloff, **a.g.e.**, s.351-354.

³³⁶Zuo Kou Tou 佐口透 (Saguçi Toru), **a.g.e.**, s.264.

³³⁷E. Schuyler, **a.g.e.**, s.528.

³³⁸W.Radloff, **a.g.e.**, s.357.

ezilmediklerinive her nevi manevi kuvvetten mahrum edilmediklerininigöstermektedir.

Bunun misali olarak bir Tarançi şarkı sözünü verebiliriz:

Kaşın kara kunduz mu ?
Gece mi geleyim, gündüz mü ?
Gece gelsem selamet,
Gündüz gelsem iftira.

Can içinde yanan kız,
Yanan ateşi yakan kız,
Kaşlarını severim,
Saçlarını da Süleyman kız.

:Bağa buğday ekmiştim,
Kuşağa geldi buğdayım,
Tanıştığımız zamanda,
Ayırdı bak Hodayım

Yarin gönlü doğan gibi,
İşte beni kaz yapar,
Kırpıklarımı yem yapar,
Göğsümü davul yapar.³³⁹

Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgesinden getirilen Türkler, Tarançi şivesine çok renk katmıştı. Bunun yan sıra İli'de ikamet etmekte olan Kalmık, Çin, Mançuların dillerinden giren kelimeler İli ağzının çok zengin bir ağız dili olmasını sağlamıştı. Ama Tarançiler Türk halk ağız edebiyatının temiz ve sade halinikorumuştu.³⁴⁰

Tarançilerin yiyecekleri de şunlardır: koyun eti, kerpiç çay, çorba, arpa ve buğday unu, pirinç vedarı. Suyu bol, verimli İli vadesinde elma, şeftali, kayısı, zerdali, kavun, karpuz ve salatalık gibi meyveler de çok yetişirdi.³⁴¹

---

³³⁹W.Radloff, **a.g.e.**, s.362,363.

³⁴⁰W.Radloff, **a.g.e.**, s.361.

³⁴¹W.Radloff, **a.g.e.**, s.359.

Elbiseleri, Orta Asya'daki Müslüman Türklerin elbiseleriyle hemen hemen aynıydı. Erkeklerindokuma keten bezinden dikilmiş ve şal yakalı önü açık bir gömleği ve yine aynı kumaştan geniş pantolonlarıvardır ki, bunu çizmenin içine sokarlardı.Yazın umumiyetle gömleğin üzerinden bir kaftan giyerler, kışın bunun gibi birçok kaftanlarıüstüste giyerler ki, bunun en üstte giyileni pamuklaastarlanmış olur, yahut da sırtlarına geniş bir koyunveya keçi kürkü alırlar. Bayram günlerinde zenginlerde Durya'dan (Hokand yarım ipeği) dikilmiş elbiselergörülür. Kadınların elbisesi, erkeklerden ancak gömlekleve mantolarının daha uzun olması ve gömleklerinin öndenaçık olmaması ile ayrılırdı. Kızlar saçlarını örer ve kadınlar başörtü kullanırlardı, ancak yüzünü örtmezlerdi.³⁴²

1860 larda 10.000 olduğu tahmin edilen Gulca şehrinin nüfusunun en az yarısı Tarançi oluyordu. İli bölgesinde ise en az 40.000 Tarançi nüfusu vardı. Bundan başka 30.000 Kalmuk, 35.000 kırgız, 10.000 Dungan nüfusu vardı.³⁴³

İyi kalplilik, sadakat ve çalışkanlık Tarançi karakterininesas hatlarıydı. Fakat uzun süren baskı vekorkunç sefalet onları sıkılgan, bezgin ve her şeyi şüpheile karşılayan bir hale sokmuştu.³⁴⁴ Ancak bunlar Tarançilerin zalimlere olan nefretini büyütmişti ve daha sonra ayaklanarak Tarançi sultanlığını kuracaklardı.

Sonuç olarak,1756 yılında Çing hanedanlığın yönetimi altına giren İli bölgesine Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden getirilen Türkler yerleşerek, savaştan sonraki ikinci Tarançi toplumunu şekillendirdiler. Bunların Cungar

---

³⁴²E. Schuyler, **a.g.e.**, s.530.

³⁴³E. Schuyler, **a.g.e.**, s.532.

³⁴⁴W.Radloff, **a.g.e.**, s.360.

dönemindeki Tarançi toplumuyla olan önemli farklarından biri, Cungar döneminde Tarançi adı sadece devletin “çiftçi kölesi”ni gösteriyor ve çoğunluğu Türk olmak üzere içerde çeşitli etnik guruplar da bulunuyordu. Ancak, bölgedeki yerli halk olan Türkler’in çoğunluğu savaşta öldürülerek ve başka bölgelere kaçarak bölgedeki insan neredeyse tamamen yok edildiği için ikinci Tarançi toplumu Doğu Türkistan’ın çeşitli bölgelerinden getirilen Türklerden oluşmuştur.

Çing hanedanlığı yeni yönetim yapılandırmasıyla yerli halkın içinden çıkan beglerin eliyle bölgeyi idare etmeye çalıştılar. Şahsı menfaat için Çing hanedanlığına bağlanan ve hiç milli şuuruna sahip olmayan begler, Çing hanedanlığıyla beraber Tarançilere tarihin en karanlık günlerini yaşatmışlardı.

Din, dil ve kültürdeki büyük farkın yanı sıra Çing hanedanlığının millet siyaseti bölgenin Çinlileşmesini engellemiştir.

Bunca zorluklara rağmen İli’deki Tarançiler kendi kültürünü yaşatmaya çalışmışlar. Doğu Türkistan’ın çeşitli bölgesinden getirilen Türkler İli’de kaynaşarak, çok güzel ve kendine has İli ağzı şekillendirmişler, kendi his duygularını şarkı, hikaye, destanlarla beyan etmeye çalışmışlar.

Çin’in Doğu Türkistan Politikasının Değişmesi ve İli’nin Ruslar Açısından Joepolitik Önemi

1881 yılında anlaşma yapılmasına rağmen, Ruslar 1882’nin sonunda ancak İli bölgesini terk edebildiler. Çinliler, Doğu Türkistan’da eski yerli “Beglik” sisteminin daha fazla yürürlükte kalmasını istemediler ve Çin’in iç bölgesindeki

sistemi aynen uygulamak için 1884 yılında Doğu Türkistan'ı Çin'in on dokuzuncu eyaleti yaparak yeni toprak anlamında “Şin Ciang 新疆” adını verdiler.³⁴⁵ Böylece 20 sene devam eden Doğu Türkistan “Şehir Devletleri”nin hâkimiyetine son verilerek Doğu Türkistan tekrar Çin hakimiyetine girdi.

İli'de ise Tarañçilerin yine isyan etmesinden ve Rus bölgesine kaçmasından endişe edildiği için eski Hakimbeg Mezemzat'ın oğlu İlyas Beg idareci yapıldı. Çinliler, İli bölgesinde Tarañçilerin iç işlerine ve dinî işlerine müdahale etmemeye söz vermişler ve toprak ve tarım vergilerini azaltmışlardı.³⁴⁶

Rus işgalindeki Türkistan bölgesine göç ettikten sonra, Yedisu ve İli bölgesindeki Tarañçilerin hayatında farklılıklar görülmeye başladı. Çinliler her ne kadar Tarañçilerin iç işlerine karışmamaya söz verseler de aslında siyasî hak ve hukuklarını tamamen ellerinden aldılar. 20. asrın başlarında Doğu Türkistan'ı gezmiş olan Tatar gazeteci Noşrivan Yauşif, Altışehir bölgesinin İslam dünyası içerisinde en fakir bölge olduğunu ve bu bölgeyi, batıl inanç unsurlarının korkunç hastalık gibi her yeri sardığını yazmıştır.³⁴⁷

İli bölgesindeki durum da Altışehir'den pek farklı değildi. Milli eğitimin eskiye göre daha serbest olmasına rağmen, İli dâhil Doğu Türkistan'ın birçok yerinde sadece medreseler çoğaldı. Ancak bu medreselerde sadece dinî eğitim veriliyordu.³⁴⁸

---

³⁴⁵M. E. Buğra, **a.g.e.**, s.347.

³⁴⁶M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 349.

³⁴⁷N. Yaoşif, **Altışehir Mektupları**, Ha: Ö. Nuri, A. Orhun, Milletler Yayınevi, Pekin, 2013, s.1-75.

³⁴⁸M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 350.

Çinlilerin eski millet siyasetinde tamamen değişiklik meydana geldi. Eskiden Doğu Türkistan Türklerinin Çince öğrenmesini ve başka etnik gruplarla evlenmesini yasaklayan Çing Hanedanlığı şimdi Türk çocuklarına zorla Çince öğretmeye, saçlarını ve elbiselerini Mançulara benzetmeye çalışıyorlardı.³⁴⁹ Bunlar, Çin'in İli dahil tüm Doğu Türkistan'da yürüttüğü siyasî ve sosyal asimilasyon politikasının bir parçasıydı.

Çing Hanedanlığı dönemine kadar olan önceki Çin Hanedanları, Doğu Türkistan'ı Çinlileştirmeyi deneseler de, Doğu Türkistan'daki hakimiyetlerinin çok kısa ömürlü olmasından dolayı bu politikalarında başarılı olamadılar. Çing Hanedanlığı ise, Doğu Türkistan'ı uzun süre elinde tutmayı başardı ve son zamanlardaki isyanların çoğalmasından kaynaklı olarak bölgeye göçmen getirmekle kalmayıp kültür yoluyla da bölgeyi Çinlileştirmeyi planladı.

Cehaletin dumanları insanların sadece gözünü değil kalbini bile sarmıştı. Çin'in bu işlerinden tamamen habersiz ve geleceklerini hiç düşünmeyen Tarançiler kış mevsimini, at yarışması, meşrep gibi oyunlarla geçirirken; yaz aylarında ise tamamen tarla işleriyle meşgul oluyorlardı.³⁵⁰

Tarançilerin tarla dışında gelirleri yoktu. Rusların Batı Türkistan'a hâkim olması ve Çin'in deniz yoluyla gelen batı ülkelerinin saldırısına maruz kalmasıyla eskiden beri Çin ile Batı Türkistan'ın ticaret yolunun merkezi olan İli bölgesi artık önemini yitirmişti. Batı Türkistan'a hâkim olan Ruslarla, Güney Asya'ya hâkim olan İngilizler Doğu Türkistan üzerinde hakimiyet kurma arzusundaydılar. İngilizler,

---

³⁴⁹M. E. Buğra, **a.g.e.**, s. 352.

³⁵⁰N. H. Abdusemetov, "*Tarançi Türkleri*", **Şura Dergisi**, 1 Ağustos,Sayı 14, Kazan, 1914, s.455-457.

Doğu Türkistan'a hâkim olurlarsa Doğu-Batı kara ticaret yoluna hakim olabileceğini ve Ruslarını da engelleyebileceğini biliyordu. Aynı zamanda denizden ve kara yolundan Çin'i kuşatmış olacaktı. Ancak Ruslar bunun farkında oldukları için Doğu Türkistan'ı İngilizlere yedirtmemeye çalışıyorlardı. Ekonomik ve siyasî öneme sahip olan Doğu Türkistan böylece üç büyük imparatorluğun soğuk savaş sahası olmuştu. İli bölgesi ise Doğu Türkistan'ın dışarı açılan kapısı özelliğini taşımasından dolayı önem kazanmıştı. Sonunda bu savaş Rusların kazanmasıyla sonuçlanacaktı.

Rusların ekonomisini canlandırarak Avrupa'daki en büyük ülkeler arasında yer almak için ham maddeye ihtiyacı vardı. Çok zengin madenlere ve verimli topraklara sahip olan Türkistan Bölgesi en uygun seçenek olunca, siyasi birliğe sahip olmayan Türkistan'ı kolayca işgal etti. Aynı zamanda Türkistan Doğu-Batı ticaret yolunun merkezi olduğu için burayı elinde bulundurmak Doğu-Batı ticaretini denetlemek anlamına geliyordu. Tarihte her yükselen gücün Türkistan'ı, özellikle Doğunun çıkış kapısı ve batının giriş kapısı özelliğine sahip olan Doğu Türkistan'ı ele geçirmeye çalışması tam bundan kaynaklanıyordu. Cungarlar döneminde sonra Doğu Türkistan'dan geçecek olan kervan yolu yavaş yavaş yatak değiştirerek, Kuça ve Kaşgardan değil Urumçi ve Gulca'dan gidiyordu, Çing Hanedanlığı da stratejik öneme sahip olan İli'yi yönetim merkezi yaptı. Bunlardan dolayı İli bölgesi daha çok önem kazandı.

Bunların farkına varan Ruslar, Carkent ve Galcat³⁵¹ bölgelerini elinde bulundurarak Çin ticaret kervanlarını denetlemek itiyordu. Böylece İli bölgesi Ruslar için Çin'e açılan siyasi pencere oldu.

---

³⁵¹Yedisu bölgesindeki İlçeler

Yedisu Tarañçileri ve Yenileşme Hareketleri

1884'ten sonra Tarañçiler artık Yedisu Tarañçileri ve Gulja (İli) Tarañçileri olarak adlandırıldı. Yedisu Tarañçilerinin sosyal ve fikrî hayatlarında önemli gelişmeler yaşandı.

Ruslar Yedisu vadisine göç eden Tarañçiler için 10 Ocak 1882 tarihinde bir bildiri yayınladı. Bildiride, Rus hükümetinin Tarañçi göçü için yardımda bulunmayacağı, göçmen çocuklarının mutlaka askerlik vazifesini yerine getirmesi ve göçmenlerin mutlaka Rusça öğrenmesi gerektiği söyleniyordu.³⁵²

Ruslar bu yeni göçmen Tarañçilerden eyalet polisi ve askerî yetiştirdiler. Tarañçiler, Ruslar için askerlik yapmaktan başka, yine onlar için tarım yaptılar. Çarlık hükümeti, Yedisu ve Kazak bozkırlarına önce Rus şehirlerinden göçmen getirmeyi planlasa da Rus nüfusunun çok fazla olmaması ve göç yolunun çok zor olmasından dolayı tarım, meyve yetiştirme kabiliyeti bakımından bozkırlı Türklere göre daha yetkin bir konumda olan İli Tarañçileri yerleştirildi. Ruslar, Tarañçilerden askerî ve ekonomik fayda sağlamakla beraber zamanı gelince bu Yedisu Tarañçilerini Çin'e karşı kullanmayı da düşünüyordu.³⁵³

Nezer Hocanın verdiği bilgiye göre 20. asrın başlarında İli'de 400 bin civarında Tarañçi nüfusunun olduğunu söylese de bu sayı şüphelidir. Çünkü bu dönemde yaşayan ve ekonomik açıdan çok fakir olan "Gaday"³⁵⁴ adındaki bir

---

³⁵²B. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK, Ankara, 1995, s. 169.

³⁵³L. Q (李琪), **Orta Asya Uygurları** (中亚维吾尔人), Şin jiang Halk Yayınları, Urumçi, 2003, s. 53-57.

³⁵⁴Fakir anlamında

toplumun her üç ailesinden biri Tarançi olarak sayılmıştı. Hâlbuki İli Vadisindeki Tarançi ailelerinin sayısı 8 binden biraz fazla olması gerekir.³⁵⁵

Tarançiler Yedisu'ya göç ettikten sonra dilleri, elbiseleri ve yaşam tarzları bakımından birçok alanda Rus etkisi altında kaldı. Örneğin, ilk başlarda Altı şehirlilerle aynı kıyafetleri giyerlerken artık Rus kıyafetleri giyinmeye başladılar. Yedisu Tarançileri de İli Tarançileri gibi kış aylarını at yarışlarıyla, meşreplerle, güreşlerle, yazın ise tarlalarıyla meşgul olarak geçiriyorlardı. Onlarda da Doğu Türkistan Türkleri gibi batıl inançlar yaygındı ve hastaları bahşılara tedavi ettiriyorlardı. Ancak Yedisuya göç ettikten sonra siyasî anlamda İli bölgesinin etkisinden daha uzakta olan bu Tarançiler, Tatar ve ÖzBeg tüccarların etkisiyle de ticaret işlerine girişmeye başladılar.³⁵⁶ Bu ticaret işleri onları İstanbul ve Kazan'a yakınlaştırarak ceditçilik hareketleriyle tanışmalarını sağladı ve Uygurların İlk ceditçileri bunlardan çıktı. Bu bölgedeki Tarançiler, özellikle, Türk Dünyası'nın aydınlanmasında önemli katkıları olan İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilendiler.

Tatar aydınlarının etkisiyle Tarançiler 20.asrın başlarında yenileşme hareketlerini başlattılar. 1905 yılındaki Rus ihtilâlinde sonra Tarançilerin yerleştiği bölgelerde cedit okulları açıldı ve gençler içinde yenileşme taraftarları çoğaldı. Kazan'da ve İstanbul'da yayımlanan “Zaman”, “Tercüman”, “Yıldız”, “Şura”, “Türk Yurdu” ve “Kadın” dergileri Tarançiler içinde çok yaygınlaştı. Bu dergilerin sayesinde Tarançilerin gençleri arasında kültür ve din konularındaki yenileşme ve Türk millî fikirleri benimsense de yaşlıları ve din adamları tarafından bu tür

---

³⁵⁵N. H. Abdusemetov, “*Tarançiler*”, **Şura Dergisi**, 15 Mart, Sayı 6, Kazan, 1912, s.177.

³⁵⁶N. H. Abdusemetov, “*Tarançilerin Hayatı*”, **Şura Dergisi**, 15 Mayıs, Sayı 8-10, Kazan, 1915, s.293-296.

faaliyetler engellenmeye çalışıldı. Bu yenileşme taraftarları önce “Kalte Çapanlı”³⁵⁷ denilerek dinsiz deyilerek aşağılansa da daha sonra halk bunları destekledi.³⁵⁸ Nezer Hoca, Abdusemetov, Abdullah Rozibakiyev gibi ilk Tarançi aydınları daha sonra Rusya Müslümanlar Bürosunda yer alarak Tarançileri temsil ettiler.

Uygur Kimliği ve Tarançi Kimliği

840 yılında Kırgızların darbesi ve iç kavgalarla yıkılan Orhun Uygur Devletine bağlı Türk boylarının büyük bir kısmı batıya göç ederek, Doğu Türkistan’a yerleştiler. Bu göç Doğu Türkistan’daki etnik grupların şekillenmesinin temelini atmış oldu. Moğol istilasına kadar, Doğu Türkistan’da Türk kimliğiyle kurulan Karahanlı Devleti ve Türk-Uygur kimliğiyle kurulan Turfan Uygur Devleti hüküm sürdü. Moğol istilasından Hocalar dönemine kadar Çağatay soyundan olan şehzadeler hüküm sürmeye devam etti. Doğu Türkistan’daki Moğolların büyük bir kısmı İslam dininin etkisiyle hızlı şekilde Türkleşti. Nitekim bu dönem içinde Doğu Türkistan’daki etnik grupların kaynaşma süreci büyük oranda tamamlanmış oldu. Böylece şimdiki Uygur Türklerinin temeli atıldı.³⁵⁹ Ancak 1681 yılında Yarkend Hanlığı’nın yıkılmasıyla Doğu Türkistan’ın İli, Altay ve Tarbagatay bölgesi Cungiariya adıyla Kalmukların elinde bulundu, Altışehir bölgesi ise Hocaların

---

³⁵⁷Kısa Ceket anlamında

³⁵⁸N. H. Abdusemetov, “*Tarançilerin Hayatı*”, **Şura Dergisi**, 15 Mayıs, Sayı 8-10, Kazan, 1915, s.293-296.

³⁵⁹E. Ekrem, “*Bir Ulus--Uygurlar*”, **Anayurt Dergisi** (İnternet Dergisi), <http://anayurtjurnili.net/>, 2013, Sayı 4, s.4.

elindeydi. Böylece Doğu Türkistan'da Kaşgariya ve Cungiariya adında iki büyük bölge ortaya çıktı.

1865 yılındaki Yakup Beg'in Altışehir Kaşgariya Devleti'nin ve İli'de İli Tarançi Sultanlığı'nın kurulması, Kaşgariya ve Cungiariya adlı iki bölgenin ve Kaşgarlı ile Tarançi "millet"lerinin şekillenmesini hızlandırdı. Bir bütün olarak Uygur Türkleri 19.yüzyılın yarısından sonra Kaşgarlı ve Tarançi olarak ayrıldı. Eskiden beri devam eden şehir merkezli kimlik anlayışına iki büyük bölge kimliği daha eklendi.

19.asrın ortalarından sonra Orta Asya'nın Fergana bölgesine göç eden Uygur Türkleri bölgedeki Özbek Türkleri ve Taciklerle kaynaşarak, günümüz Özbek Türkçesine yakın bir dili meydana getirdiler. Yedisu bölgesine göç eden Tarançiler ise nispeten kendine has dil yapısını ve geleneklerini daha iyi koruyabildi. Böylece Doğu Türkistan dışındaki Uygur Türkleri, Taşkent merkezli "Fergana Grubu" ve Yarkend merkezli "Yedisu Grubu"nu teşkil etti. Batı Türkistanlılar tarafından Fergana grubuna "Kaşgarlı", Yedisu grubuna "Tarançi" denildi. 1897 yılındaki Çar Rusyanın nüfus sayımında Kaşgarlılar ve Tarançiler iki ayrı etnik grup olarak kaydedildi.³⁶⁰ Böylece Türkistan'da Kaşgarlı ve Tarançi "milleti" resmen ilk defa kayıtlara geçti.

Ama Doğu Türkistan'ın içinde durum bambaşkaydı. İsmail Gaspıralı Bey Kırım ve Türkistan'da Usul-i Cedid okulları açmaya başladı. 19.asrın sonlarında bu okullarda okuyan Doğu Türkistanlılar, Doğu Türkistan'da Türkçülük Hareketinde

---

³⁶⁰N. Tursun, " 20. Yüzyıldaki İlk Uygur Teşkilatı ve Uygur Kimliğinin Şekilleniş Süreci", **Anayurt Dergisi** (İnternet Dergisi), <http://anayurtjurnali.net/>, 2013, Sayı 4, s.104.

öncü oldular. Bir ayrıntı olarak, İsa Yusuf Alptekin'in hocasının da Usul-i Cedid okullarından mezun olduğuna değinebiliriz. Çin hükümeti ise Doğu Türkistan'daki bu Türkçü hareket ile mücadele etmek için okullarında Konfüçyüs Öğretisine başladı.³⁶¹

Birinci Dünya savaşı döneminde, Talat Paşa, Türkiyeli Ahmet Kemal ve Doğu Türkistanlı tüccar Musa Bey'in Yeğeni Mesud Sabri Baykuzu'yu Doğu Türkistan'a gönderdi. Ahmet Kemal, Musa Bey ailesinin desteğiyle Kaşgar ve Artuş'ta cedit okulları açarak Türkçülük düşüncelerini yaymaya çalıştı. Ancak Ahmet Kemal'e önce yerli muhafazakar din adamları karşı çıktı. Daha sonra Pantürkizm ve Panislamizmin Orta Asya'da hızlı yayılmasından rahatsız olan Rus ve Çin hükümeti Ahmet Kemal'in okulunu kapattı ve kendisini Şangay'a sürgün etti.³⁶² Pantürkizm düşüncesinden çok rahatsız olan Çin hükümeti 1923 yılında Türkiye Türklerinin Doğu Türkistan'a girmesini yasaklasa da Mesud Sabri Baykuzu ve arkadaşları Türkçülük hareketini devam ettirdiler.³⁶³

Doğu Türkistan'da Türkçülük düşünceleri yayılmaya başlarken, Batı Türkistan'daki Uygurlar arasında Uygur Milliyetçiliği yayılmaya başladı. Şura Degisinde Tarançiler ve Altışehir Uygurları hakkında yazı yazmaya başlayan Nezer Hoca Abdusemetov 1911 yılından başlayarak Uygurlar arasında Uygur adını ilk kabul eden ve Doğu Türkistan, Yedisu bölgesindeki Kaşgarlı ve Tarançilerin

---

³⁶¹H.Masami, "Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketinin Yayılması", Çev: Ömercan Nuri, ", **Anayurt Dergisi** (İnternet Dergisi), <http://anayurtjurnali.net/>, 2014, Sayı 2, s.29-33.

³⁶²A. K. İlkul, **Çin- Türkistan Hatıraları**, Haz: Y. Gedikli, Ötüken, İstanbul, 1999, s.53-289.

³⁶³H.Masami, **a.g.e.**, s.45-47.

hepsinin Uygur olduğunu ortaya koyan ilk şahıstır.³⁶⁴ Nezer Hoca'dan etkilenen Batı Türkistan sosyalist Uygurlarının Lideri Abdullah Rozibakiyev de Kaşgarlı ve Tarançileri Uygur adı altında birleşmeye çağırıldı. Türkistan'daki Türkleri bölmeyi planlayan Ruslar, Abdullah Rozibakiyev'i destekledi. Rus Türkolog Malok ve Şirbak Tarançi şivesi temelinde yeni Uygur edebî dili ve Farsçaya yakın yeni Özbek edebî dili yaratmaya çalıştı. Böylece Çağatay edebî dili iki büyük kola ayrıştırılarak Türkistan Türkleri resmen birbirinden kopmuş oldu.³⁶⁵

1 Haziran 1921 yılında Taşkent'te "Cungariya-Kaşgariya İşçileri, Fakirleri Kurultayı" gerçekleşti. Toplantıda Malok ve Abdullah Rozibakiyevlerin tavsiyeleriyle Tarançi ve Kaşgarlı adı yerine ortak Uygur kimliğinin kabul edilmesi kararlaştırıldı. Ancak "Kaşgarlı" ve "Tarançi" kavgası hiç durmadan devam etti. Batı Türkistan'daki Kaşgarlıların lideri tüccar Kadir Hacı Kaşgarlıların Uygur olmadığını ve Tarançilerle ayrı millet olduklarını savunuyordu. Böylece Orta Asya'daki Uygur Türkleri 1938 yılına kadar Uygur, Tarançi, Kaşgarlı adıyla üç etnik grup olarak kayda geçti. 1938 yılında Stalin, Abdullah Rozibakiyev, Kadir Hacı gibi Uygur Komünistlerini ölüm cezasına çarptırdı ve "Tarançi", "Kaşgarlı" Mücadelesi de böylece sona ermiş oldu. Sonra SSCB vatandaşı olan Uygur Türkleri sadece Uygur adıyla kayıtlara geçtiler.³⁶⁶

20. asrın başlarına kadar Doğu Türkistan'daki Uygurlar Çince Çan Tu (缠头) veya Çan Hui(缠回) olarak adlandırılıyorlardı. Modern millet anlayışına sahip

³⁶⁴N. H. Abdusemetov, "Kaşgar Uygurlarının İslamiyeti Kabulü ve Eski Kitaplar", **Şura Dergisi**, 1 Mayıs, Sayı 11, Kazan, 1913, s.332, 333.

³⁶⁵Ö. Nuri, "Uygurca Kaynaklarda Uygur Adı", **Anayurt Dergisi** (İnternet Dergisi), <http://anayurtjurnili.net/>, 2013, Sayı 4, s. 59,60.

³⁶⁶Ö. Nuri, **a. g.e.**, s. 60, 61.

olmayan Uygur Türkleri de kendi kimliğini eskisi gibi Kaşgarlı, Hotanlı, Turfanlı vs. olarak algılıyorlardı. Hatta bu dönem Uygur Türkleri kendilerine Çan Tu veya Müslüman diyerek kendilerini dinî kimlikleri ile tanıtıyorlardı. 19 Şubat 1934 yılında Doğu Türkistan'ın Çinli yöneticisi Şing Şi Sai bir yarlğ(tebliğ) yayınlarak Doğu Türkistan'daki Çan Tu veya Çan Huiadının Uygur olarak değiştirileceğini açıkladı. 1935 yılında Doğu Türkistan'da Uygur, Tarançi, Özbek, Çin olarak 14 millet tespit edildi. Yani hükümet kayıtlarında Tarançiler ayrı etnik grup olarak geçmeye başladı.³⁶⁷ Böylece Uygur adı Doğu Türkistan'da resmen kabul edildi.

1946 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti Tarançi adının kaldırılması hakkında karar aldı. Hükümet içinde Hikim Beg ve Gani Batur gibi birçok Tarançi vekilleri mevcuttu. Ancak 1949 yılına kadar Uygur-Tarançi kavgası devam ediyordu. Mesud Sabri Baykuzu, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin gibi Türkçüler, Uygur veya Tarançi adlarını reddederek Türk kimliğini öne sürüyorlardı ve kavganın başka bir cephesini teşkil ediyorlardı.

1955 yılında Doğu Türkistan resmen “Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi” adını aldı ve Tarançilerin de Uygur olarak kaydedilmesi kararlaştırıldı.³⁶⁸ Böylece yaklaşık 60 sene devam eden “Tarançi Milleti” hatası bu şekilde düzeltildi.

---

³⁶⁷E. Ekrem, “Çin Kaynaklarında Uygur Kimliğinin Şekilleniş Süreci”, **Anayurt Dergisi** (İnternet Dergisi), <http://anayurtjurnili.net/>, 2013, Sayı 4, s. 41-46.

³⁶⁸Ö. Nuri, **a.g.e.**, s.62.

SONUÇ

Cungar Hâkimiyetinin merkezi olan İli bölgesi Cungar döneminden başlayarak Cungarya adını almaya başladı. Aynı dönemde Doğu Türkistan'ın doğu ve güney bölgeleri de Altışehir veya Kaşgarıya adını alınca tam anlamıyla Doğu Türkistan'ı ikiye ayırmış oldu ve ilerleyen süreçte İli ile Altışehir arasındaki bağlar kopmaya başladı.

Kaşgar, tarih boyunca devam eden Doğu Türkistan'ın kültür merkeziliğini yapmaya devam ederken İli bölgesi, jeopolitik ve ekonomik öneminin artmasıyla yakınçağ Doğu Türkistan tarihinde daha önem kazandı. İli merkezli Tarançi Sultanlığı ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti, İli Bölgesinin siyasi öneminin gittikçe arttığını göstermesi bakımından değerli iki örnektir.

Dünyanın ritminin değişerek Batı'nın hâkimiyeti ele geçirmesi ve Doğu'nun lokomotif görevinden en arkadaki vagon yerini alması Doğu'yu bir nevi Ortaçağ şartlarında bıraktı. Bu dönemde ad almalarında, sosyo-ekonomik şartlara göre tanımlanmaları, bir komutanın etrafındaki çeşitli kavimlerin komutanının adıyla anılması, bir kavme göre diğerinin ihtiva ettiği anlam itibariyle isimlendirilmeleri esasları hâkimdi.

Tarançiler de bu esaslardan bağımsız değillerdi. Tarançi adını, etnik kökenlerine veya dinî yaşantılarına pek bakılmaksızın sosyo-ekonomik hayatları doğrultusunda almışlardı. Başlangıçta Uygurların bir parçası olup tarımla uğraşan bu kesim, zaman içinde farklı devletlerin hâkimiyetleri altında bulunup aynı tarımsal faaliyetlerine devam ettiler. Hâkim olan devletler farklı coğrafyalardan ve farklı etnik gruplardan aileleri bu kesime dâhil ettiler. Tarançiler, bunları, kendi içlerinde

eritmeyi başardılar. Ortak sosyo-ekonomik şartlar ile bir birlik arzeden bu toplum din potası içerisinde daha sıkı bağlar ile bütünleşerek bölge adlandırmasına tâbi oldular. Yani, Kaşgarlı, Aksulu veya Hotanlı adlandırmaları gibi Tarançi adını, kendileri için, bu minvalde kullanarak Uygur bütününün bir cüzünü temsil ettiler.

Köken itibariyle Tarançi kelimesi üzerinde birçok tartışma mevcut olup bu kelimenin Türkçe olduğu kanaatindeyiz. Moğol kaynaklarında geçen Tariyaçin aslında Orhun-Uygur Devleti'ne ait yazıtlarda geçen "Tarıg"dan gelmiştir. Çinliler de Moğol dilinde anıldığı şekilde yani Tariyaçin şeklinde kaynaklarına kaydetmişlerdi. Modern Rus ve Çinli uzmanlar bu şekilde kaydedildiği için kelimenin Moğolca olduğunu sanmışlardı. Son on yıl içerisinde Tarançi kelimesinin Türkçe olduğu kanaatinde bulunan araştırmacılar vardır. Bunlar arasında Moğol uzmanlar dahi mevcuttur. Türkiye'de ise bu görüşte bulunan ilk kişi Prof.Dr. Bahaeddin ÖGEL'dir.³⁶⁹

Tarançiler, sosyal mevkileri bakımından Cungarlar Döneminde hem askerî hem de iktisadî olmak üzere önemli bir etkiye sahiptiler. Bozkır kurallarına göre yaşayan hayvancı iktisadiyata dayalı olan boylar özgürlüklerine düşkün, sert mizaçlı ve bir hükümdar açısından daha güvenilmez bir yapıdaydılar. Boylar büyük kazançlar elde etmek için bir hükümdara ihtiyaç duysalar da onun pek güçlenmesini de istemiyorlardı. Buna karşılık yerleşik hayata alışan Tarançiler, bozkırlıların zayıf bir hükümdar isteme meyillerinin zıttına merkezîyetçi bir eğilimdediler. Bu ise onları, hükümdarın sadık hizmetkarları yapması bakımından önemli kılıyordu. Tarançilere

---

³⁶⁹B.Ögel, a.g.e., s.2.

ihtiyacı olan Cungar hükümdarları, onlara az da olsa iyi davranıyorlardı ve kendi kendilerini belli ölçülerde idare edebiliyorlardı.

Tarañçiler ayrıca Moğol askerleri ve atlarına tahıl sağlamaları bakımından devletin önemli bir ihtiyacını da karşılıyorlardı. Komşu ülke ve topluluklarla sürekli savaş halinde olan Cungarlar için gıda meselesi çok önemliydi. Çing Hanedanlığı'nın egemenliği altına giren Tarañçilerin askerî görevleri sona erdi ve Tarañçiler, sadece tarım faaliyetleri ile uğraştırılarak statü bakımından köle sayıldılar.

Bütün bu ağır şartlardan kurtulma eğiliminde olan Tarañçiler, ya isyan başlattılar ya da başlayan isyanlara katkı sağladılar. Çangmoza Yusuf gibi küçük ölçüdeki isyanlara katkı sağlarken İli Sultanlığı'nın kurulmasına sebep olan büyük isyanı ise başlattılar.

İli Sultanlığı'nın kurulmasıyla Tarañçi kimliği daha özel bir boyuta taşındı. Sanki özel bir millet gibi davranarak Yakub Beg'in kurduğu Kaşgariya Devleti'nin zıtlığında kendi kimliklerini daha da anlamlı kıldılar.

Aslında Cungar döneminden başlayarak İli bölgesi Doğu Türkistan'ın ticaret merkezine dönüşmeye başlamıştı. Daha sonra Mançu askerlerinin bölgede yerleşmesi ve Rusların bölgeye komşu olması İli bölgesini isyanların sonu bitmeyen Kaşgar bölgesine göre daha güvenli serbest ticaret alanı yapmıştı. Bu değişimler Tarañçilerin sosyal ve ekonomi hayatını büyük ölçüde etkiledi.

Doğu Türkistan Bölgesi çok eski zamanlardan beri ticarî bir öneme sahipti. Bozkırlı Devletler bu bölgeye hâkim olmadan güçlü olamıyorlardı. Devlet gücüne katkı sağlayan bu bölge ilk başta kuzeydeki Bozkırlı Devlet ile Güneydeki

Çin Devleti arasında hep ihtilaflı bölge olma özelliğini korudu. 19.yüzyıla geldiğimizde ise Bozkırlı Devletlerin yerine batıda Kırım Savaşı ile Avrupalı Devletler tarafından sınırlandırılmış ve kendisini ispat etme yolu olarak doğuyu tercih etmiş olan Ruslar bulunuyordu. Ruslar Batı Türkistan'ı alarak bölgede kalıcı olduklarını göstermişler ve ardından Çin'e karşı ticarî ve askerî bir üsse sahip olan Doğu Türkistan Bölgesine, özellikle İli'ye, sahip olmaya çalışmışlardı. İli Sultanlığı'nı yıkarak bölgenin zenginliğini ele geçirdiler. Tarançiler, devletleri yıkılsa da Çin egemenliğinde olduğu gibi ağır şartlar altında değillerdi. Ancak İli Bölgesi'nde Çin nüfuzunun yeniden egemen olmasıyla Tarançiler yeniden köle statüsüne girdiler. Sonuçta bir kısmı bölgeden göç ederek Yedisu Bölgesine gittiler.

Bundan sonraki süreçte Tarançiler, Yedisu ve İli olmak üzere iki ayrı gelişim safhası yaşadılar. Bu ayrı safhalar Yedisu Tarançilerini Tatar aydınları gibi ceditçi bir çizgide millî bir gelişme yönünden tesir ederken İli Tarançileri Altışehir bölgesindeki Uygur Türkleriyle pek farklı olmayan daha İslam'la bağdaşmış olan bir millî kimlik kazanma yolundaydı. Daha sonraki süreçte Yedisu Tarançileri, İli Tarançileriyle kurmuş oldukları bağlantılarla etkileyerek onları da kendi çizgilerine getirmeyi başardılar. Aslında Kazan ve İstanbul'da yayımlanmakta olan çeşitli Türkçü dergiler (Türk Yurdu, Şura vs.)İli Tarançilerini de etkilemeye başlamıştı.Ancak SSCBlerin millet siyasetinin sonucu olarak Türkistan Türkleri Uygur, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar olarak ayrılınca Tarançiler de Tarançi kimliğini daha ön plana çıkarmaya çalıştı.

Bundan sonraki süreçte İli Tarançileri,Doğu Türkistan'daki Altışehir halkından farklı olarak Tarançi kimliğietrafında toplanırken Altışehir halkı Türk-İslam çerçevesinde gelişim gösterdi. Birinci Cumhuriyet Dönemi'nde Yedisu ve İli

Tarañçileri,Tarañçi kimliğinin etkisinden dolayı Altışehir halkı ile bütünleşmediler ve ortak bir hedefe hizmet etmediler. İkinci Cumhuriyet Dönemi'nde ise Tarañçiler Rusların desteklerinden kaynaklı olarak daha ön plana çıktılar. Altışehir Halkı ile dinî kimlikleri sayesinde bağlantı kurmakla birlikte Tarañçi-Altışehirli kimlik rekabetlerini devam ettirdiler.

İkinci Cumhuriyet'in yıkılmasından sonra hala milli kimlik oluşturamayan Uygur Türkleri içinde Tarañçi- Altışehirlikimliği üzerinden çatışma ortamı devam etti.

Zaman içerisinde Uygurlardan koparak sosyo-ekonomik şartlar altında farklı bölge ve dinî adlardan(Kaşgarlı, Aksulu, Kumullu, Çantı, Çanhui, Tarañçi vs.) beslenerek ayrılıklarını gözlemlediğimiz bu Uygur kökenli parçalar, hepsinin Uygur sayılmasıyla yeniden bir birlik arzettiler. Ancak bu, onların tam anlamıyla Uygur Kimliği etrafında bir bütünlük gösterdikleri anlamına gelmemelidir.

KAYNAKÇA

ABDUSEMETOV, N. H, “*Kaşgar Uygurlarının İslamiyeti Kabulü ve Eski Kitaplar*”, **Şura Dergisi**, 1 Mayıs, Sayı 11, Kazan, . 1913.

ABDUSEMETOV, N. H, “*Tarançilerin Hayatı*”, **Şura Dergisi**, 15 Mayıs, Sayı 8-10, Kazan, 1915.

ABDUSEMETOV, N. H, “*Tarançiler*”, **Şura Dergisi**, 15 Mart, Sayı 6, Kazan, 1912.

ABDUSEMETOV, N. H, “*Tarançi Türkleri*”, **Şura Dergisi**, 1 Ağustos, Sayı 14, Kazan, 1914.

ABDUSEMETOV, N. H, “*Gulca Sultanlığı*”, **Şura Dergisi**, 18 Mayıs, Sayı 18, Kazan, 1911.

ABDUSEMETOV, N. H, “*Gulca Sultanlığı Hakkında*”, **Şura Dergisi**, , 19 Mayıs, Sayı 18, Kazan, 1911.

ABDUSEMETOV, N. H “*Tarançi Dungan İhtilalı Başlıyor*”, **Şura Dergisi**, 1 Temmuz, Sayı 13, Kazan, 1912.

ALİ, Y., **17- 18. Asırdaki Uygur- Cungar İlişkisi**, Xin Jiang Halk Yayınevi, (新疆人民出版社), Urumçi, 2005.

ALPTEKİN, İ. Y., **Esir Doğu Türkistan İçin**, Haz: M. A. Taşçı, İstanbul, 1985.

ATIF, M., **Kaşgar Tarihi**, Haz: İ. Aka, V. Günay, C. Telci, eYsi Yayınevi, Kırıkkale, 1998.

AYUP, A., 2007, **Dungan kelimesinin anlamı ve menşei**, Dil ve Tercüme Dergisi, Doğu Türkistan Dil-Yazı idaresi Yayın Kurulu, sayı 2, s. 28-31.

BAİ, S. Y., (白寿彝), **Çin Tarihi**, (中国通史) Cilt 7, Şhang gay Halk Yayınları (上海人民出版社), Şhang gay, 2007.

BAN, G (班固), (汉书) **Han Sülalesi Yıllığı**, Cilt 96, 中华书局 (Zhong Hua Yayınları), Pekin, 1976.

BAO, Q. S., (包青松), **Tseven Aravdan Döneminde Cungar Hanlığı**, (策妄阿喇不坦统治时期的准噶尔汗国), İç Moğolistan Üniversitesi Doktora Tezi, Hohut, 2011.

BARTHOLD, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz: H.D. Yıldız, TTK, Ankara, 1990.

BARTHOLD, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında dersler**, TTK, Ankara, 2006.

- BARTHOLD, V. V., **Orta Asya** 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAVUDUNOV, E., **İli Tarihi**, Kırgızistan Milli Fenler Akademisi, Ayet Yayınevi, Bişkek, 2016.
- BAYTUR, A., SİDİK, H., **Doğu Türkistan'daki Milletlerin tarihi**, 新疆民族史, Milletler Yayınevi, Pekin, 1991.
- Bekin, A.R., **Yakup Beg Devrinde Çin Türkistanı'nda Siyasal ve Kültürel Durum**, Doktora Tezi, Ankara, 1971.
- BUĞRA, M. E., **Doğu Türkistan Tarihi**, Ankara, 1989.
- BULDUK, Ü., **Hkond Hanlığı ve İbret'in Fergane Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2006.
- CORAS, Ş. M., **Saidiye Hanlığına Ait Tarihi Malzemeler**, Kaşgar Uygur Neşiriyati, Kaşgar, 1998.
- Cungarların Kısaca Tarihi** (准噶尔史略), Halk Yayınevi (人民出版社), Pekin, 1985.
- ÇELİK, M. B., **Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çin Seddi'nin Kuzeyindeki Medeniyeti** (塞外文化), İç Moğolistan Maarif Yayınevi, Hohut, 2006.
- Çing Gao Zong Dönemi Yıllığı**, (清高宗实录), Zhonghua Yayınevi, Pekin, 1986.
- Çing sülalesi tarihi malzemelerinin Cungarlar a ait bölümü** (清实录准噶尔史料摘编), Doğu Türkistan Halk Yayınevi, Urumçi, 1987.
- Qİ, Y. S., (祁韵士), 皇朝藩部要略, **Sülalenin Yabancı Kabileleri Düzene Sokma Planı**, (PDF şekli)
- DUĞLAT, M. H., **Tarihi Reşidi**, Doğu Türkistan Halk Yayınları, Urumçi, 2007.
- DJALİLOV, A.H., “*Yarkent Hanlığı*”, **Türkler**, Cilt 8, TTK, Ankara, 2002.
- EBERHARD, W., **Çin'in şimali komşular**, TTK, Ankara, 1996.
- EKREM, E., “*Çin-SSCB İlişkisinde Doğu Türkistan Meselesi 1944-1945*”, (中苏关系中的东突问题 1944-1945), (两岸发展史研究) **Çin-Tayvan İlişkileri Dergisi**, Sayı 6, Tao Yuan (桃园), 2008.
- EKREM, E. 2013, “*Bir Ulus—Uygurlar*”, **Anayurt İnternet Dergisi**, , Sayı 4, <http://anayurtjurnili.net/>.

EKREM, E. 2014, “Çağdaş Uygur Kimliğinin Şekillenmesi”, **Anayurt İnternet Dergisi**, Sayı 4, <http://anayurtjurnili.net> .

ERCİLASUN, K., **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, TTK, Ankara, 2013

ERCİLASUN, K., “Batı Moğollarını İfade Eden Terimler Üzerine”, **Türk Tarahçiliğine Katkılar Mustafa Kafalı Armağanı**, Editör: Ü. Bulduk, A. Üstün, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2013.

Eski Tnag Kitabı (旧唐书), zhong Hua Yayınevi (中华书局), Pekin, 1975.

FENG, C. J., (冯承钧), **Batı Bölge, Güney Deniz, Tarihi Coğrafi Deliller Tercüme Toplamı** Cilt 1, (西域南海史地考证译丛)、Ticaret Yayınevi (商务印书馆), Shang gai, 1995.

FENG, Z. W., (冯志文), **Batı Bölgelerin Yer Adları Sözlüğü**(西域地名词典), Xin Jiang Halk Yayınevi, (新疆人民出版社), Urumçi, 2002.

GENÇ, R., **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK, Ankara, 2002.

GÖMEÇ, S., **Kök Türk Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.

GÖMEÇ, S., **Türk Tarihinden İzler II**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

GÖMEÇ, S., **Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

GROUSSET, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.

GUAN, K., (关凯), **Mançular kayboldu Mu ?** (满族消失了吗?), Merkezi Milletler Üniversitesi Doktora Tezi, Pekin, 2009.

GÜL, B., “Eski Türkçe tarıyçı (Tarımcı, Ekinci) Adı Üzerine”, **Türkbilig Dergisi**, Sayı 32, <http://www.turkbilig.com/pdf/201632-496.pdf>, Ankara, 2016.

HALİDİ, K. K. A., **Kitab-i Tarih-i Ceride-i Cedide**, TTK, Ankara, 2013.

HALİDİ, K. K. A., **Tarihi Hamsi Şarkiy**, (El Yazısı)

HAYİT, B., **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi** TTK, Ankara, 1995.

HA. Z. L., (哈正利), “Dungan Destanları”, **Wen Shi Zhe Dergisi** (文史哲), Shan Dong Üniversitesi, Sayı 293, Ci Nan (济南) 2006.

HU. Y. X., (胡艳霞), **Çing Dönemi Mançuları ve Kuzey Doğu Bölgesindeki Azınlıklarla Olan Dil İlişkisi** (清代满足与东北少数民族语言关系研究), Merkezi Milletler Üniversitesi Doktora Tezi, Pekin, 2012.

- İLKUL, A. K., **Çin-Türkistan Hatıraları**, Haz: Y. Gedikli, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.
- İSAKOV, A., **Kırgız- Moğol İlişkileri (IX-XV. yy)**, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.
- İZGİ, Ö., **Uygurların Siyasi Ve Kültürel Tarihi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.
- JİA, J. Y., (贾敬颜), ZHU, F. J., (朱风辑), **Moğolca, Mançuca Tercüme sözlüğü**(蒙古语译、女真语译汇编), Tian Jin Eski Kitap Yayınevi (天津古籍出版社), Tian Jin, 1990.
- KAFALI, M., **Çağatay Hanlığı**, Berikan Yayınları, Ankara, 2005.
- KAFESOĞLU, İ., **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2015.
- KALAN, E., **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, TTK, Ankara, 2008.
- KAŞGARİ, M. S., **Tezkire-i Azizân**, Kaşgar Uygur Neşirayati, Kaşgar, 1988.
- KAŞGARLI, M., **Divanu Lugati Türk**, Haz. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- KHODJAEV, A., KHODJAEV, K., “*Ch'ing Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali*”, **Türkler**, Cilt 18, Ankara, 2002.
- KHODJAEV, A., KHODJAEV, K., “*Doğu Türkistan'da Çin İşgaline Karşı Mücadele*”, **Trükler**, Cilt18, Ankara, 2002.
- KURBAN, İ., **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTK, Ankara, 1995.
- LAİ, H. B., (赖洪波), “*İli Tarançi Toplumunun Kültürü Hakkında*” (伊犁塔兰奇社会历史文化概论), **İli Normal Üniversitesi Dergisi**, Sayı 2, Gulca, 2008.
- LAİ, H. B., (赖洪波), “*Çing Dönemi İli'deki WANG HE LOU Şirinin Tarihi*”, (清代伊犁望河楼诗歌的历史文化考察), **İli Normal Üniversitesi Dergisi**, Sayı 2, Gulca, 2006.
- Lİ, S. Z., (李升召) **Cungarları İstila Etme Tedbirleri** (平定准噶尔方略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社), Hai Nan, 2000.
- Lİ, S. Z., (李升召), **Doğu Türkistan'ı Tanıma Hatırası** (钦定新疆识略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社), Hai kou(海口), 2000.
- Lİ, S. Z., (李升召), **kuzey Kumluk Bölgelerini İstila Etme Planı** (亲征平定朔漠方略), Hai Nan Yayınevi (海南出版社), Hai kou(海口), 2000.

- LİU. H. R., (刘海荣), “*Zuo Zong Tang'ın Doğu Türkistan'ı Alması*” **Çı Feng Enstitü Dergisi** (赤峰学院报), Sayı 3, Çı Feng (赤峰), 2008.
- Lİ, Y.K., (李应魁), **Su şehrinin Çin ve Yabancı Memleketlerdeki Arşivleri** (肃镇华夷志), Kansu Milletler Yayınevi, Lan Zhou, 2006.
- Lİ, Q., (李琪), **Orta Asya Uygurları** (中亚维吾尔人), Doğu Türkistan Halk Yayınları, Urumçi, 2003.
- MANÇU Tarihi Yazma Grubu, **Mançuların Kısa Tarihi**, (满族简史) zhong Hua Yayınevi (中华书局), Pekin, 1979.
- MASAMİ, H., “*Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketinin Yayılması*” Çev: Ömercan Nuri, ”, **Anayurt İnternet Dergisi**, <http://anayurtjurnili.net/>, Sayı 2, 2014.
- MIAO, P. S., (苗普生), “*Çing Dönemindeki İli Uygurlarının Göç Dalgıları*”, (清代伊犁维吾尔居民迁移和流动), **Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Dergisi**, Urumçi, 1990.
- MİNG, S. L., (明宋濂), **Yuan Sülalesi Tarihi** (元史), Zhong Hua shu Ju Yayınevi (中华书局出版), Pekin, 1976.
- MİNG, Z., (敏政), “*Dunganları Adı ve Kökeni Hakkında*”, (回族族称和回族族源考述), **Kuzey Batı Milletler Üniversitesi Dergisi**, Sayı 6, Lan Cou (兰州), 2009,
- MUZART, T., **Ortaçağ Uygur Cemiyeti**, (中世纪维吾尔社会), Halk Neşirâtı, Pekin, 2013.
- NURİ, Ö., “*Uygurca Kaynaklarda Uygur Adı*”, **Anayurt İnternet Dergisi**, <http://anayurtjurnili.net/>, Sayı 4, 2013.
- ONAT, A., ORSOY, S., ERCİLASUN, K., **Han Hanedanlığı Tarihi**, TTK, Ankara, 2004.
- ONAT, A., **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri**, TTK, Ankara, 2012.
- ÖGEL, B., **Büyük Hun İmparatorluğu**, Cilt 1, TTK, Ankara, 2015.
- ÖGEL, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt 2, Gazi Üni. İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara, 2000.
- RADLOFF, W., **Sibiryadan**, çev: A. Temir, Cilt 2, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.
- REN, Y. F., HUŞUR, Y., **Uygurlar**, Milletler Neşiryatı, Pekin, 2014.
- SARAY, M., **Doğu Türkistan Türleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, Ankara, 2015.

SAYRAMI, M. M., **Tarihi Hamidi**, Milletler Yayınevi, Pekin, 2007.

SCHUYLER, E., **Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Gulca Seyahat Notları)**, Çev: Firdevs Çetin, Halil Çetin, Pradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007.

SHEN, K., (沈括), **Meng Şi Bi Tan**, (梦溪笔谈), cilt 5, Wan Juan Yayınları, Shen Yang, 2008.

SÜMER, F., **Oğuzlar** (Türkmenler), Tarihleri- Boy Teşkilat- Destanları-, (3.Baskı), İstanbul 1984.

SÜN. J., (孙静), **Mançuların Menşei Hakkında Görüşler** (满族形成再思考), Fu Dan Üniversitesi Doktora Tezi, Shang gai , 2005.

TUĞ, K., **Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üni, Sosyal Bilimler Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bişkek. 2004.

TUO, Tuo., (脱脱), **Liao Tarihi yıllığı** (辽史), zhong Hua Yayınevi (中华书局), Pekin, 1976.

TURSUN, N., “20. Yüzyıldaki İlk Uygur Teşkilatı ve Uygur Kimliğinin Şekilleniş Süreci”, **Anayurt İnternet Dergisi**, <http://anayurtjurnili.net/>, Sayı 4, 2013.

TOGAN, Z. V., **Türkili (Türkistan) Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

UYGURİ, S., **Uygurname**, Naşmir Yayını, Almata, 2005.

WEİ, L. T., (魏良弼), **Yarkent Hanlığı Tarihi Malzemeleri** (叶尔羌汗国史纲), Hei Long Jiang Maarif Yayınevi (黑龙江教育出版社), HarBin, 1994.

WANG, K., (王柯), **Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi 1930-1940**, (东突厥斯坦堵路运动), Hong Kong Zhong Wen Üniversitesi Yayınları, Hong Kong, 2013.

XIA, Z. N., (夏征农), **Okyanus Sözlüğü** (辞海), Shnag ai Sözlük Yayınevi(上海辞书出版社), Shang gai, 2000.

YÜ, D. J., (余大钧), **Moğolların Gizli Tarihi** (蒙古秘史), He Bei Halk Yayınevi, (河北人民出版社), Zhneg Zhou, 2007.

YAOŞİF, Y., **Altışehir Mektupları** Ha: Ö. Nuri, A. Orhun, Milletler Yayınevi, Pekin, 2013.

YORULMAZ, O., **Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler**, TTK, Ankara, 2013.

ZHAO, H. X., (赵海霞), **Çing Hanedanlığı Döneminde Doğu Türkistan'daki Etnik Grup İlişkileri** (清代新疆民族关系研究), Xi Bei Üniversitesi Doktora Tezi, Xi An (西安), 2011.

ZLATİKİN, İ. Y., (伊·亚·兹拉特金), **Cungar Hanlığı Tarihi**, (准噶尔汗国史), Çev:Ma Man Li, (马曼丽), Ticaret Yayınevi, (商务印书馆), Pekin, 1980.

ZUO, K. T.,佐口透 (Saguçi Toro), **Doğu Türkistan Tarihi Araştırmaları**, 新疆民族史研究, Doğu Türkistan Halk Yayınları, Urumçi, 1993.

ZUO, K. T.,佐口透 (Saguçi Toro), **18-19. Asırdaki Doğu Türkistan Toplum Araştırmaları** (18-19 世纪新疆社会史研究) Çinceye Çev: S. Ch. Ling (凌颂纯), Doğu Türkistan Halk Yayınevi (新疆人民出版社), Urumçi, 1984.

ÖZET

“İli Bölgesi ve Tarançiler (17. – 20. Yüzyılla)” adlı çalışmamız Giriş kısmı dâhil olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Hunlar döneminden Cungar hâkimiyetine kadar İli Bölgesi'nin kısa tarihi ve bölgede yaşayan Bozkır kavimleri hakkında bilgi vermeye, bununla birlikte, Tarançi adının ortaya çıkışını ve kökenini açıklamaya çalıştık. Birinci bölümde, Tarançi adının tarih sahnesinde ortaya çıkmış olduğu Cungar Hanlığı'ndan resmî belgelerde bu adın kullanımının kaldırıldığı 20.asrın ortalarına kadar olan sürece ve Tarançileri etkileyen siyasî güçlerin 300 senelik tarihine değindik. İkinci bölümde ise Cungar döneminden başlayarak 20.asrın ortalarına kadar olan dönemde Tarançilerin sosyal, kültürel ve idarî yapısındaki gelişmeler ve değişiklikleri kısıtlı tarihî belgelerle açıklamaya gayret gösterdik. Bu bölüm çalışmamızın omurgasını oluşturmaktadır. Tezimizin ek kısmında Tarançilerin faaliyet merkezi olan İli bölgesi ve Tarançiler hakkında fotoğraf ve bölgenin siyasî tarihiyle ilgili haritaları koymayı faydalı gördük. Sonuç olarak pek bilinmeyen ve çalışılmayan Tarançilerin ortaya çıkış sebeplerini ve Tarançi kimliğinin nasıl bir süreç içinde ilerlediğini ve bununla Doğu Türkistan'daki çeşitli şehir veya bölge merkezli kimlik çatışmalarının gönümüze kadar olan etkisini ortaya koyduk.

ABSTRACT

Our thesis named “İli Region and Taranchis (17th – 20th Centurier)” consists of an introduction and two chapters. In the introduction, we tried to make brief statement about short history about Ili region and the Steppe tribes lived there from Huns period to dominance of the Cungar. And we offer the origin of the name “Tarançi” and the process of its appearance. In the first part, the time period from dominance of the Cungar, that the name “Tarançi” appeared, to middle of the 20st century, that the name disappeared and 300 years of history of the political forces that affected Tarançies were evaluated. At the second part, were given information about the developments in social, historical and administrative structure of Tarançies from Cungar period to middle of the 20st century relying on limited historical documents. And the work has been viewed in terms of philosophy and though. In the additional part of thesis, we have found useful to give as examples, what some of the pictures of Tarançies and of Ili region which Tarançies activity center and maps about the regions political history. As a result, we present the reason of appearing of Tarançi and how the Tarançi identification advanced and the impact of city or region-based identity conflicts at East Turkistan.